

kleio

30e jaargang nr. 5 juni 1989

Tijdschrift
van de vereniging
van docenten
in geschiedenis
en staatsinrichting
in Nederland
(V.G.N.)

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mevr. Z. Matthee, *voorzitter*,
Heivlinder 53, 2317 JT Leiden.
Tel. 071-21 58 73.

N.J. Stam, *vice-voorzitter*,
Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen.
Tel. 01623-20 85 6.

L.J.G. van Schie, *1e secretaris*,
Telgenkamp 17, 7576 EH Oldenzaal.
Tel. 05410-14 74 4.

Mevr. J. van der Leeuw-Roord,
2e secretaris, Wattstraat 20, 2561 XN
's-Gravenhage. Tel. 070-63 88 05.

H. van Duijsen, *penningmeester*,
Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Amsterdam.
Tel. 020-73 34 94.

Mevr. T. Perdeck-Schimmel,
Timorstraat 27, 3818 CK Amersfoort.
Tel. 033-61 50 97.

F.R. Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL
Zoelen. Tel. 03448-16 86.

Mevr. H.J.C. van Herwaarden-Rijlaarsdam,
Postbus 360, 2920 AJ Krimpen a/d IJssel.
Tel. 01807-12 29 8.

U kunt zich opgeven als lid bij de administratie van de VGN, Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent. Voor 1989 bedragen de contributies:

1. Docenten PA/PABO, Havo, Vwo en Tertiair onderwijs f 90,-
 2. Docenten Mavo/Lbo f 70,-
 3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) f 65,-
 4. Studenten f 65,-
 5. Partnerlidmaatschap f 25,-
- Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men jaarlijks vóór 1 december een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school en de categorie waartoe men behoort.

Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini-)didactica.

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-19 02.

Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.

C.W. Torremans, Alphen aan den Rijn.

Mevr. J.G. van der Leeuw-Roord, 's-Gravenhage.

B. Engbers, Utrecht.

D. Verkuil, Utrecht.

H.J.C. Termeer, Nijmegen

J.A. de Ruiter, Almelo.

Secretariaat: C.W. Torremans, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01720-4 40 61.

Eindredactie: T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos. Niet-leden kunnen zich abonneren op Kleio, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement

zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als leraar geschiedenis en staatsinrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur. Abonnementenprijs (incl. porto) f 75,-; buitenland (excl. België) f 95,-. Losse nummers kosten f 7,50.

Informatie over het leerlingmateriaal van de VGN, de Kleio-(mini)-Didactica vindt u in de Kleio-Krant.

U kunt bestellen door het overmaken van het betreffende bedrag op postgiro nr. 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het biljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. De prijs bedraagt, voor kant en klare opnamemodellen f 360,- voor een hele pagina, f 275,- voor een halve en f 175 voor een kwart pagina. Voor informatie over inlevertermijnen en andere formaten kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Grafisch Bureau Joop Bierling
Zetwerk: Zetterij Wil van Dam
Druk: Elinkwijk/Utrecht
ISSN 0165-6449

Inhoud

3 De niet-gevierde Bicentennial: twee eeuwen industriële samenleving
H. Righart

8 Jacques Presser als leraar
N. van der Zee

13 De geschiedenis volgens
K. de Jong Ozn.
G. Peek, D. Verkuil

16 Onderzoek naar de
arbeidsmarktpositie van historici
S. Veeneman

21 Boek van de maand
B.G.J. de Graaff

23 Recensies en in 't kort

30 Ideetje misschien...?

34 Kleio-krant

Toegezonden kopij

De redactie accepteert alleen schrijfmachine-typewerk of printeruitdraai in double strike-/NLQ-kwaliteit.

Overname

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen is slechts toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

kleio

nummer 5/89
pagina's 2 en 3

De niet-gevierde bicentennial: twee eeuwen industriële samenleving

Hans Rigthart

Dit is de (bewerkte) tekst van een lezing die ik op 15 september 1988 voor het studiecentrum Nijmegen van de Open Universiteit hield. Aanleiding voor de voordracht was mijn werk als teamleider van de Open Universiteitscursus 'Het ontstaan van een modern-industriële samenleving, 1750–1914'. In deze cursus – die nog in ontwikkeling is – worden op een comparatieve manier de industrialiseringsprocessen van Engeland, Frankrijk, Duitsland, Rusland en Japan geanalyseerd. Het cursusboek zal naar verwachting in het najaar van 1989 bij uitgeverij Boom verschijnen.

Aan de cursus werken de volgende auteurs mee: Tom Duffhues, Bob de Graaff, Hans Hillebrand, Harry Jansen, Bruno Naarden, Kees van der Ploeg, Jan Ramakers, Marian de Vries en Ton Zwaan. Ik heb mijn kennis en inzichten voor dit artikel in hoge mate aan de manuscripten van De Graaff, Jansen, Hillebrand en Naarden ontleend en dank hen hiervoor.

De trots van de wereldtentoonstelling in Londen in 1851, het Cristal Palace, waarin de 'Wonderen der Industrie van alle Landen' tentoongesteld werd.

In juli wordt het tweede eeuwfeest van de Franse Revolutie gevierd. Zeker in Frankrijk belooft het een flink spektakel te worden.

Ergens voor of achter ons ligt de 'bicentennial' van een andere revolutie, die zich minder exact laat dateren maar zonder twijfel van verderstreckende betekenis is geweest: de Industriële Revolutie, die tussen 1760 en 1880 in Engeland woedde en sedertdien niet alleen het aanzien van het 'vrije Westen' onherkenbaar heeft veranderd, maar dat van bijna de hele wereld.

Zoals reeds opgemerkt valt de verjaardag van deze revolutie moeilijk precies vast te stellen. Men kan haar dateren aan de hand van de een of andere uitvinding – Watts stoommachine in 1769, Hargreaves' 'spinning jenny' uit 1764 of Corts puddeloven van 1783 – maar zoiets blijft natuurlijk nogal willekeurig.

Hoe het ook zij, er worden geen feestelijkheden georganiseerd rond de bicentennial ervan hoewel het het einde betekende van de armoede, hongersnooden, epidemieën, kindersterfte en achterlijkheid, die vóór deze waterscheiding heersten. De keten van inventies en innovaties, die in Engeland tijdens de laatste vier decennia van de achttiende eeuw plaatsvond, luidde het begin van een nieuwe era in. Een tijdperk dat gekenmerkt wordt door rijkdom en overvloed, wereldwijde communicatie en verkeersbewegingen, internationale economische verplechting en een schier onstuitbare technologische ontwikkeling die het rechtvaardigt te spreken van een 'révolution permanente'.

Juist het aanhoudende en onstuimige karakter

ter van deze revolutie wakkert ook bij velen de angst aan dat onze modern-industriële samenleving ten prooi is aan stuurloosheid en onbeheersbaar is geworden.

De vraag hoe en onder welke omstandigheden dit samenlevingstype is ontstaan dient een tweeledig belang. Ten eerste scherpt een historische analyse van deze buitengewoon complexe problematiek ons inzicht in de mogelijkheden en beperkingen van de hedendaagse industriële samenleving. In de tweede plaats worden vandaag de dag vele landen nog altijd geteisterd door dezelfde problemen als die van de pre-industriële Westerse wereld vóór 1750.

Men hoeft natuurlijk niet meer het naïeve geloof van de jaren vijftig aan te hangen volgens welk industriële revoluties eenvoudig op de Derde Wereld transplanteerbaar zijn. Maar de vraag hoe de zegeningen van industrialisering zonder de bijbehorende vloeken naar de arme landen gebracht kunnen worden, blijft valide en urgent.

Een voor de hand liggende verklaring?

De verklaring van de industriële revolutie uit strikt technologische ontwikkelingen ligt voor de hand, maar blijkt al snel niet te voldoen. De geschiedenis kent andere, niet-Westerse culturen, waar de stand van technologische kennis beslist hiet onder hoofde te doen voor die van het achttiende-eeuwse Engeland. In China kende men reeds het buskruit, de boekdrukkunst en het kompas toen in West-Europa nog de duisternis van de Middeleeuwen heerste. De stoommachine had dus net zo goed daar uitgevonden kunnen worden. Wie tegenwerpt dat men in China daartoe kennelijk geen behoefte voelde, heeft gelijk maar verlaat het veld van de technologische verklaring. Trouwens, ook in het heden kan men de beperkte verklaringskracht van de technologiehypothese gedemonstreerd zien: het volstaan met simpelweg importeren van technologie en kapitaalgoederen heeft een Derde Wereldland nog nooit over de drempel naar industrialisatie geholpen: vaak heeft een dergelijk beleid de problemen alleen maar vergroot. De techniek lijkt veel eerder een zaadje, dat op een eeuwenlang bewerkte bodem is gevallen.

Wie de industriële revolutie wil verklaren, kan zich daarom beter bezeghouden met de vraag naar de samenstelling van de uiterst vruchtbare grondsoort in het achttiende-eeuwse Engeland.

Het is een historisch vraagstuk dat bij uitstek om een comperatieve benadering vraagt. Immers, alleen door Engeland te laten figureren in een internationale context kan men er achter komen wat dat land had wat de andere landen misten. De onder-

zoeker zal zich hierbij bewust moeten zijn van het diachronisch karakter van zijn vergelijking. In de industrialiseringsrace bijt Engeland immers de spits af en wordt het gevolgd door een reeks van andere landen.

Naarmate de industrialisatie zich later voltrekt (Duitsland, Rusland, Japan) is het *bewustzijn* van de transformatie sterker. Dat komt tot uitdrukking in het staatsingrijpen op allerlei terreinen en in discussies onder maatschappelijke elites over de wenselijkheid van industrialisering. Dit ontwikkelingsperspectief maakt de diachronische vergelijking veel gecompliceerder dan de synchrone.

Om de analyse te vereenvoudigen moet men een kunstmatig onderscheid aanbrengen in het maatschappelijk proces; drie componenten worden onderscheiden: een sociaal-economische, een politiek-institutionele en een mentaal-culturele. Dit zijn de drie analysecategorieën, met behulp waarvan de voorwaarden voor industrialisering comparatief onderzocht kunnen worden. In het onderstaande wil ik met behulp van de nodige voorbeelden op alledrie kort ingaan.

De vergelijking op sociaal-economisch terrein

De sociaal-economische component ligt het meest voor de hand. De industriële samenleving wordt doorgaans immers primair economisch getypeerd: een gemechaniseerd en grootschalig productieproces, een permanente economische groei en een beroepsbevolking die in meerderheid werkzaam is in industrie en diensten.

We kunnen ons bij het onderzoek naar de sociaal-economische voorwaarden voor een industriële samenleving bedienen van de bekende tweedeling in aanbod- en vraagzijde. Aan de aanbodzijde bevinden zich arbeid, kapitaal, know how en ondernemers; aan de vraagzijde gaat het om de aanwezigheid van markten en een koopkrachtige vraag.

Cruciaal in de sociaal-economische sector is ook de ontwikkeling van de landbouw. In Engeland zien we al in de late Middeleeuwen de doorbraak van een grootschalige agrarische sector. Aan de versnippering van het landbouwareaal werd door de zogeheten 'enclosure-beweging' een einde gemaakt en veel landbouwgrond veranderde in weidegrond, teneinde te kunnen profiteren van de in die tijd bloeiende textielnijverheid.

Deze vroege rationalisering van de agrarische sector gaf Engeland ten opzichte van het continent een meervoudige voorsprong: de agrarische modernisering zorgde niet alleen voor een groeiende binnenlandse markt en de nodige kapitaalsaccumulatie, maar ook voor een ruraal proletariaat, dat noodgedwongen in de nijverheid emplooi ging

De eerste ijzeren brug ter wereld, Salop (Eng.) 1779.

zoeken. Collectivistische landbouwpraktijken en feodale eigendomsverhoudingen ruimden het veld voor moderne bebouwingsmethoden en verzakelijke pachtrelaties.

Frankrijk is in dit opzicht een mooi voorbeeld van een tegengestelde ontwikkeling. Hier bleef het kleine boerenbezit tot ver na de Franse Revolutie bestaan. Op het platteland domineerde de kleinschalige, autarische produktie en collectivistische sentimenten fnuikten agrarische innovatiedrang. In grote delen van Frankrijk ontwikkelde de markt zich navenant zwak. Een ruraal proletariaat van de Britse omvang ontbrak. Daarbij kwam dat de zware fiscale druk een verlamdende werking op de koopkracht van de massa's had. Ook in een land als Rusland ontbrak agrarische modernisering als fundament voor industrialisatie. Dat had weer andere redenen: de pas in de negentiende eeuw afgeschafte lijfeigenschap hield de arbeidskosten kunstmatig laag, waardoor de prikkel tot extensivering van de arbeid ontbrak. Daarnaast drukte de tsaristische autocratie met een verpletterend gewicht op de agrarische sector.

Bij de laatkomers in de industrialiseringswedloop ontbreekt het — ook tegenwoordig nog — vaak aan de economische ingrediënten, dus: kapitaal, geschoolde arbeid en een koopkrachtige binnenlandse markt. Juist op deze terreinen zien we een actieve overheid, voortdurend in de weer met leningen, investeringen, subsidies en wetgeving. Een hedendaags voorbeeld als Zuid-Korea demonstreert de alleszins vruchtbare symbiose van bureaucratie en particulier ondernemerschap.

De spoorweg van Neurenberg naar Furth.

Een politiek-institutionele analyse

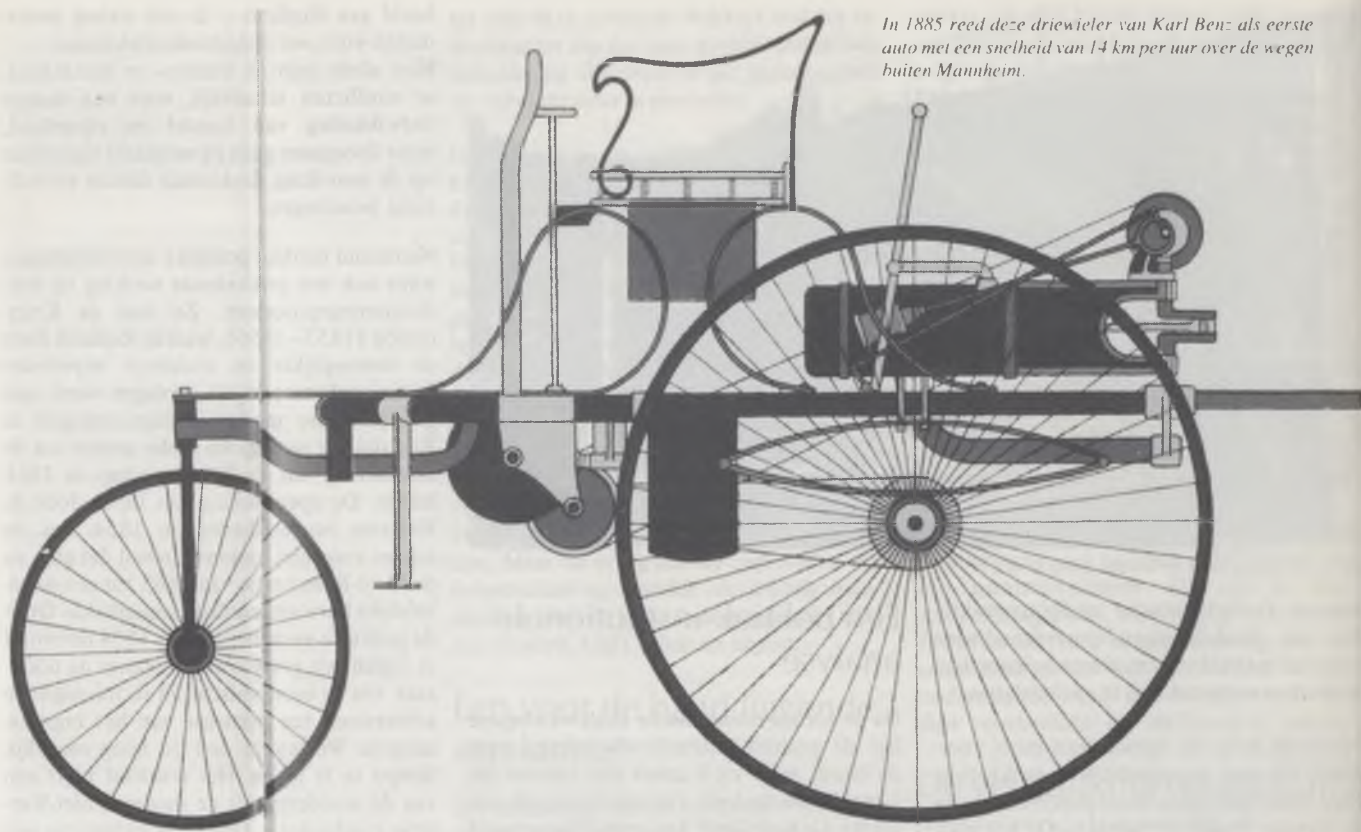
Na de sociaal-economische analysecategorie ligt de politiek-institutionele minder voor de hand, maar zij is zeker niet minder belangrijk. De invloed van een factor als politieke (in)stabiliteit kan men bijvoorbeeld aflezen aan de Napoleontische oorlogen, die de Franse economie voor een belangrijk deel lamlegden en daardoor de industriële achterstand ten opzichte van Engeland vergrootten. Een geo-politieke situatie die een voortdurend zware defensie-inspanning vraagt — men denke daarbij bijvoor-

beeld aan Rusland — is ook weinig bevorderlijk voor een industrialisatieklimaat. Niet alleen zijn de binnen- en buitenlandse conflicten schadelijk voor een rustige ontwikkeling van handel en nijverheid, maar doorgaans gaan zij vergezeld van zwaar op de bevolking drukkende directe en indirecte belastingen.

Niettemin hebben politieke ontwikkelingen soms ook een prikkelende werking op moderniseringsprocessen. Zo had de Krimoorlog (1853–1856), waarin Rusland door de beweeglijker en technisch superieure Britse en Franse legers verslagen werd, een grootscheepse moderniseringscampagne in Rusland tot gevolg, die onder andere tot de afschaffing van de lijfeigenschap in 1861 leidde. De openbreking van Japan door de Westerse mogendheden in 1854 was de aanzet voor een nationaal réveil dat zich na de Meiji-Restaurentatie van 1868 tot een ongelofelijke hervormingsdrift samenbalde. Door de politieke vernedering van 1854 ontstond in Japan een grote consensus over de noodzaak om de economische en technologische achterstand ten opzichte van het imperialistische Westen in een zo hoog mogelijk tempo in te lopen. Het resultaat blijft een van de wonderen uit de moderne niet-Westerse geschiedenis. Onder de leiding van een uiterst inventieve overheid legde Japan met een minimum aan kapitaal en een maximum aan consensus in enkele decennia het traject naar een industriële samenleving af.

Het is een algemeen verschijnsel dat de staat een spilfunctie heeft in de industrialisering

In 1885 reed deze driewieler van Karl Benz als eerste auto met een snelheid van 14 km per uur over de wegen buiten Mannheim.

van de 'laatkomers'. De bemoeienis van de overheid strekt zich over allerlei terreinen uit. Daarbij kan men denken aan de direct financieel-economische sfeer, dat wil zeggen een investeringspolitiek, de zorg voor een infrastructuur, het manipuleren van binnen- en buitenlandse markten door monetaire en fiscale maatregelen, protectionisme, imperialisme etc. Ook de meer directe middelen behoren echter tot het instrumentarium van de centrale overheid: onderwijs en scholing, demografische maatregelen en het organiseren van een nationale consensus door onder meer sociale wetgeving, het prikkelen van nationalistische en chauvinistische sentimenten.

Maar voor de verklaring van de zogenaamde spontane en autonome Britse industrialisering is de politiek-institutionele factor ook van cruciale betekenis. De sprong naar de positie van 'workshop of the world' was überhaupt niet mogelijk geweest zonder de bureaucratisering, de nationale integratie en de vestiging van het geweld- en belastingmonopolie, die alle op hun beurt weer het resultaat waren van het zestiende en zeventiende-eeuwse absolutisme.

Mentaal-culturele voorwaarden voor de industrialisatie

Dat deze niet minder fundamenteel zijn dan de beide voorgaande, zal menig industrieel ondernemer in de Derde Wereld kun-

nen bevestigen. Bij het recruterende van arbeidskracht wordt deze vaak geconfronteerd met hetzelfde soort probleem als zijn negentiende-eeuwse voorgangers in West-Europa. De arbeid binnen de fabrieksmuren met zijn nadruk op efficiency, discipline en regelmaat staat immers op gespannen voet met het pre-industriële arbeidspatroon dat eerder taak- dan tijdgeoriënteerd is en niet de scherpe scheiding tussen werk en vrije tijd kent die ons zo vertrouwd voorkomt. De volkscultuur is nog rijk aan feesten en rituelen, en een burgerlijke deugd als spaarzin is nauwelijks ontwikkeld. De maandagvierderij van arbeiders een euvel dat de negentiende-eeuwse werkgevers slechts met de grootst mogelijke moeite wisten uit te roeien, is ook in Derde Wereldlanden nog wijd verspreid en typerend voor pre-kapitalistische en pre-industriële attitudes.

De burgerlijk-kapitalistische mentaliteit, gekenmerkt door individualisme, calculatiedrift en systeemdenken, openbaarde zich in West-Europa al in de late Middeleeuwen. Wanneer men dit mentaal-culturele profiel relateert aan de vroege geboorte van de industriële samenleving in Engeland, dan dringt zich automatisch de vraag op hoe en als gevolg waarvan Engeland in het bijzonder mentaal-cultureel gepredisponeerd was voor industrialisatie.

Uiteraard biedt het werk van Weber, die onder meer de relaties tussen economisch handelen en religieuze zingeving onderzocht

kleio

nummer 5/89
pagina's 6 en 7

heeft, vele belangrijke aanknopingspunten voor de bestudering van deze problematiek. Dat geldt ook voor Tawney, die met name op de rol van het zeventiende-eeuwse puritanisme inging. De studie van MacFarlane naar de buitengewoon vroege oorsprong van moderne individualistische eigendomsverhoudingen op het Engelse platteland van de dertiende en veertiende eeuw geeft een lucide uitzicht op de mogelijkheid de Engelse religieuze ontwikkeling te verbinden met een oudere sociaal-economische constellatie.

Toch is het gevaarlijk deze mentaal-culturele make-up exclusief te reserveren voor de West-Europese en in het bijzonder de Engelse burgerij. In een land als Japan ontbrak een handelsbourgeoisie van enige omvang en in Duitsland was deze wel aanwezig, maar gespeend van enige politieke invloed. Toch is het industrialiseringsverhaal in beide gevallen een typische success-story.

De mentaal-culturele verklaring hiervoor schuilt voor een deel in de annexatie van het als burgerlijk gekarakteriseerde waardenpatroon door niet-burgerlijke groepen: in Duitsland de aristocratie, in Japan de samurai.

De rest van de verklaring moet men echter in een andere richting zoeken. Duitsland en Japan gelden als laatkomers; zij verschenen pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw ten tonele. Daardoor konden zij evenwel beschikken over een ideologisch krachtvoer dat in de Engelse industrialisatie geen rol van betekenis speelde: het nationalisme.

In Duitsland was het begrip natie problematisch als gevolg van de late nationale eenwording. Het nationalisme had de functie het jonge staatkundige bouwwerk te cementeren, maar ook interne sociale tegenstellingen te bezweren. In zoverre als het nationalisme effectief was als politieke stabilisator had het een gunstige uitwerking op de Duitse industrialisering. Japan kende al eeuwen een gecentraliseerd staatsverband, maar hier werd het natiegevoel buitengewoon geprikkeld door de vernedering van 1854. Na de Meiji-Restauratie ontwikkelde zich uit dat wij-gevoel de Japanse prestatie-natie, die in 1906 de wereld onthutste door de machtigste continentale mogendheid in een zee-oorlog te verslaan.

Er hoeft overigens niet altijd een positieve correlatie te bestaan tussen industrialisatie en nationalisme. Toen in Rusland na de Krimoorlog het debat over de wenselijkheid van industrialisering op gang kwam, schaarden de nationalistische Slavofielen zich in het kamp van de tegenstanders. In een diachronische vergelijking van industrialiseringspatronen is bij de laatkomers het perceptieperspectief van cruciaal belang. In de mentaal-culturele voorwaardencategorie gaat het hier om de vraag of men de eigen

nationale positie definieerde in termen van achterstand of niet.

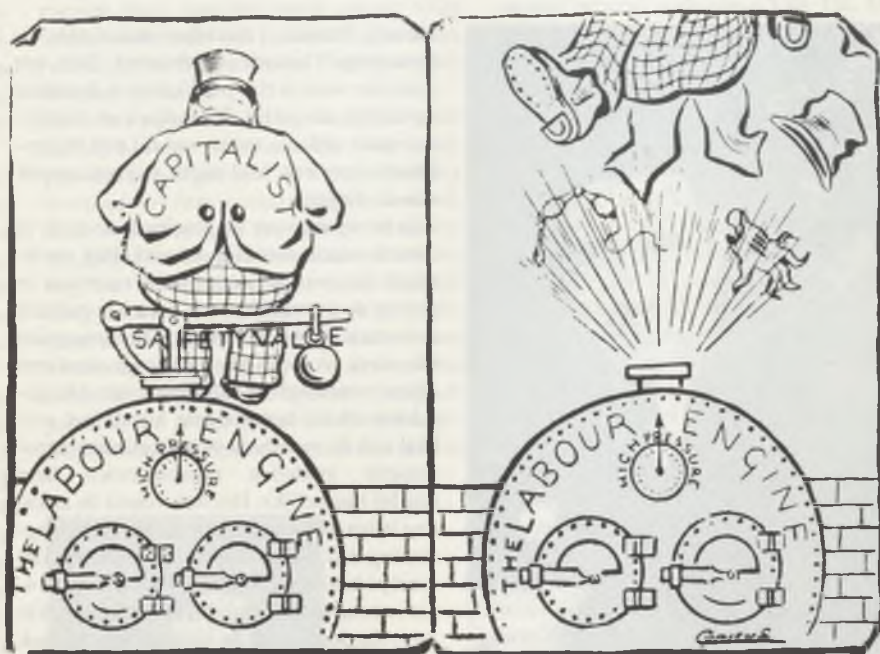
Conclusie

Wat kunnen we, dit alles overziend, nu concluderen?

Kennelijk waren in het achttiende-eeuwse Engeland de voorwaarden zoals we die boven onderscheiden hebben, vervuld. In de *sociaal-economische sfeer* kunnen we een vroege agrarische modernisering constateren, alsook de gevolgen daarvan voor de ontwikkeling van de vraag- en aanbodzijde (kapitaal, arbeid, know how, entrepreneurs en markt). Op het *politiek-institutionele terrein* signaleerden we een vroeg ontwikkeld centraal gezag met het bijbehorende geweld- en belastingmonopolie. De Engelse staat was geen albedil – zoals de Franse of de Russische bijvoorbeeld – maar wel in staat een aantal voor de industrialisering onontbeerlijke taken op zich te ne-

men. In de *mentaal-cultureel sfeer* interfereerden religieus-kerkelijke ontwikkelingen op een buitengewoon vruchtbare manier met oudere sociaal-economische constellaties op het platteland, die tot een (ook al weer) zeer vroeg ontwikkeld bezitsindividualisme hebben geleid.

En hoe zit het nu met de andere naties? De latere starters worden allemaal gehinderd door de onstentenis van een of meerdere ingrediënten uit de Engelse bodemsamenstelling. Door kunstmatige bevruchting – zware staatsbemoeienis op diverse terreinen, hevige ideologische krachtsinspanningen in de vorm van nationalisme – proberen deze staten met wisselend succes voor een groeizame voedingsbodem te zorgen. Niemand kon toen vermoeden dat tussen de begeerde vruchten van het gewas – economische groei, welvaart, nationaal prestige – ook het onkruid van het totalitarisme omhoog zou schieten. Maar dat is weer een ander verhaal.

Spotprent van Keir Hardie (1891).

Jacques Presser als leraar

Nanda van der Zee

Jacques Presser (1899–1970) behoort met Huizinga, Romein en Geyl tot de meest gekende en gelezen Nederlandse historici van deze eeuw. Publikaties op diverse gebieden, waaronder veel boekbesprekingen, tijdschriftartikelen, inleidingen, gedichten, een novelle, detectives en encyclopedische beschouwingen, in totaal zo'n 300, staan op zijn naam. Hiervan zijn de belangrijkste en omvangrijkste de boeken *De Tachtigjarige Oorlog*, *Napoleon en Amerika*, die destijds bestsellers waren. De meeste faam als historicus kreeg Presser met *Ondergang*, zijn tweedelig werk over de vervolging en verdelging van de Nederlandse joden in de Tweede Wereldoorlog. Het verscheen in 1965.

De auteur van dit artikel studeerde geschiedenis aan de UvA en publiceerde in het najaar van 1988 de biografie *Jacques Presser. Het gelijk van de twijfel*.

Jacques Presser als leraar aan het Vossius-gymnasium, 1927.

Jacques Presser is meerdere malen een 'eigenaardige' historicus genoemd. Niet ten onrechte want in zijn publikaties is de auteur opvallend aanwezig. Niet alleen als historicus maar ook als mens was hij een buitenbeentje met een heel eigen stijl en aanpak van de dingen.

Zijn bezieling voor de geschiedenis staat in directe relatie met zijn ontwikkeling tot iemand die zeer gevoelig bleek voor wat er zich in de wereld om hem heen aan politiek en sociaal gebeuren voltrok. Dit samengaan van werk en leven geeft aan zijn werk een eigen, onnavolgbare subjectieve tint. Het geschiedverhaal beschouwde hij als het verhaal van de mensheid in het verleden: theoretische modellen interesseerden hem daarbij nauwelijks. Het was vooral de enkeling in het historische proces die zijn belangstelling had. Soms kon hij die enkeling met scherpe kritiek en met ironie beladen volzinnen ontmaskeren, zoals hij in *Napoleon* en in *Amerika* doet, maar de individu kon hij ook uit de kleurloze massa naar voren halen en tot standbeeld verheffen zoals in *De Tachtigjarige Oorlog* en in *Ondergang*.

Hij was een gecompliceerde persoonlijkheid met een bepaald niet ongecompliceerd leven, voor wie de historische taak zowel een uitlaatklep als een inspiratiebron vormde.

weten op te werken tot kleine zelfstandige. Hij had een gedeelte van een diamant-fabriekje afgehuurd en had enige personeelsleden in dienst.

Na een vijfjarig intermezzo in Antwerpen dat zijn oorspronkelijke naam Jacob in Jacques deed veranderen, vestigden zijn ouders zich in de Amsterdamse Transvaalbuurt. Dit was destijds een 'overloopwijk' voor de joodse bewoners rond het Waterlooplein. Daar bezocht hij de lagere school en de vijfjarige hbs. Hier strandde Jacques in de derde klas, maar tot zijn geluk mocht hij van zijn vader, die hoopte dat zijn zoon in de handel zou bereiken wat hem zelf niet gelukt was, het nog eens proberen. Hij bloeide op, vooral door de bezielende lessen van zijn leraar Nederlands en geschiedenis, Dr Arie Zijderveld, en werd al spoedig de uitblikker van de klas.

Tot zijn grote ongenoegen moest hij van zijn ouders, na het met glans behaalde eindexamen in 1917, naar kantoor. Hoewel hij niets liever wilde dan studeren, moest Presser zich 22 maanden lang verbijten, eerst op een effectenbureau en later op een bank. Bij Zijderveld, met wie hij een goed contact onderhield, stortte hij af en toe zijn hart uit. Door diens bemiddeling kreeg hij tenslotte alsnog een al eerder door de vader van een vriend aangeboden studiebeurs.

Na eerst het staatsexamen te hebben afgelegd kon hij geschiedenis, kunstgeschiedenis en Nederlands gaan studeren aan de Universiteit van Amsterdam. Hij beschikte over een fabelachtig geheugen en had het vermogen om snel en geconcentreerd te werken waardoor hij in 1926 cum laude kon promoveren.

School- en studietijd

Jacques Presser werd op 24 februari 1899 geboren op het Waterlooplein, in het hartje van de Amsterdamse joodse wijk. Zijn vader, die uit een zeer arme familie afkomstig was, had zich als diamantbewerker

kleio

nummer 5/89
pagina's 8 en 9

Kort daarop werd hij benoemd tot leraar aan het pas opgerichte, hoofdstedelijke Vossiusgymnasium. Het eerste jaar fungeerde hij als tijdelijk docent Nederlands en daarna volgde zijn aanstelling voor geschiedenis, waarmee een bijna legendarisch geworden periode als 'schoolmeester' een aanvang nam.

Het Vossiusgymnasium

In een brief aan een van zijn promovendi haalt Jan Romein de volgende woorden van Presser aan *'dat de eerste vijf jaar van het leeraarschap voor iedereen, zelfs voor de geboren leraar, jaren zijn die voor de wetenschap verloren zijn, omdat men zich geheel op de nieuwe taak moet concentreren'*. 'En', voegt Romein hieraan toe, *'Presser zelf behoorde nog wel tot die begenadigde docenten die in het onderwijs hun levensvervulling vinden.'*

Presser begon zijn carrière in een tijd waarin vele hoogleraren hun loopbaan als middelbare schooldocent aanvingen. Pas na de oorlog is de afstand tussen leraar en wetenschapsman zich gaan verwijderen. Jacques Presser is altijd 'leraar' gebleven, ondanks zijn lidmaatschap sinds 1932 van het wetenschappelijk gezelschap 'Unitas Multiplex', dat hem dwong zich op de wetenschappelijke kant van zijn vak te bezinnen en ondanks zijn later professoraat. Hij was een uitnemend verteller en maakte van zijn lessen en colleges een vertoning. Hij liet zich meeslepen door zijn verhaal. In theoretische beschouwingen was Presser niet geïnteresseerd.

Zijn grote voorbeeld was zijn oude leermeester op de Handelsschool, Arie Zijderfeld, die hem zo gestimuleerd had om zich verder te ontwikkelen. Zo heeft Presser tijdens zijn docentschap – van 1926 tot 1940 en van 1945 tot 1947 op het Vossiusgymnasium en van 1941 tot 1943 op het Joods Lyceum – al het mogelijke gedaan om zijn pupillen te enthousiasmeren voor cultuur en geschiedenis. In navolging van Zijderfeld bereidde hij zijn lessen altijd tot in de finesse voor. Hij trachtte leerlingen te activeren en hun aandacht vast te houden door veel aan hun initiatief over te laten. Straffen deed hij nooit en het ordeprobleem loste zich na de eerste maanden op toen hij ging beseffen dat orde houden een relatief begrip is. Zolang er noch een moord noch een coïtus tijdens de lessen plaatsvindt, zoals een collega, bij wie hij eens te rade ging, hem voorhield, heeft men orde.

Zijn roem als didacticus dankte hij aan de onconventionele en, voor die tijd moderne aanpak van zijn lessen, maar eveneens door zijn uitzonderlijke betrokkenheid bij de leerlingen en de gelijkwaardige positie die hij hen gaf. Van zijn onderwijsmethode kunnen

Klasfoto uit 1930, met, op de middelste rij, links Dé Appel en Sal en Lou de Jong.

wij zeggen dat het projectonderwijs avant la lettre was.

Een van zijn oudste leerlingen met wie later, zoals met zovele leerlingen, een hechte vriendschapsband groeide, is A. van Raalte-Nunes Nabarro. Zij behoorde tot 'de beroemde klas' van het eerste uur in 1926 waarin ondermeer ook Lou de Jong en diens tweelingbroer Sally, Marius Flothuis en Sal Breemer zaten.

Zij vertelt hierover: *'Als bijzonderheid geldt dat wij de enige klas waren die Nederlands van hem gehad hebben, en we zijn heel erg bevriend met hem geraakt; hij was een rots in de branding voor leergierige kinderen. Hij heeft ons meegenomen naar musea, hij heeft ons schilderijen leren zien, hij heeft een grammofoon mee naar school genomen – wat in die tijd onvoorstelbaar was – en ons Mozart en Schubert leren beluisteren. Altijd kwam hij met tassen vol boeken: "heb je dit gelezen, heb je dat gelezen?" Ik heb ongehoorlijk veel van deze man geleerd op school,*

Jan Romein en Jacques Presser.

maar ook daarbuiten. Hij was een motor op school, diegene die allerlei tentoonstellingen organiseerde. Hij heeft in 1929/1930 een tentoonstelling gemaakt over antisemitisme. Dat was met het oog op de Duitse toestanden uiterst interessant. Hij zette schaakclubs op, had hele leuke wiskunde- en taalgrapjes. Je kon altijd praten. Dat zei hij ook in de klas... Dan ging hij daar rustig voor zitten en praatte erover. Wij hadden bewondering voor iemand die zo'n geweldige algemene ontwikkeling had en daar zo van wist te delen'.

Zo gemakkelijk als zijn relatie tot zijn leerlingen was zo afstandelijk was deze met zijn meeste collega's. Door zijn afkomst bleef Presser zich tegenover de meesten van hen in het dagelijks contact onhandig voelen. Zij noemden hem, vanwege het veelvuldig gebruik van zijn handen tijdens het spreken, 'Jan met de handjes'.

Tot de tweede jaargang op het Vossiusgymnasium behoort ondermeer Eva Tas. Over haar middelbare schooltijd zegt zij: *'Het was ook eigenlijk in de tijd dat zich een soort emancipatie voltrok: veel kinderen van vakbondsmensen of socialisten die zich ontwikkeld hadden en nu in staat waren hun kinderen naar de middelbare school te doen... Op 1 mei kon je een kanon afschieten, dan waren ze er niet! En in die omgeving zat Presser en hij heeft dus veel aandacht besteed aan allerlei maatschappelijke bewegingen en socialistische bewegingen. Ik heb bijvoorbeeld op mijn zestiende jaar Marx gelezen, tegelijk met Shakespeare, om en om... Niet dat hij zei dat je dat moest doen, maar hij heeft het heus wel genoemd. Het was natuurlijk een heel intelligente man, die ons over geschiedenis echt wat kon bijbrengen en ons tot vragen stellen bracht. Je merkte dat hij er verschrikkelijk veel van afwist. Er was een jaar dat hij in de vierde klas Oude Geschiedenis moest geven. En ik herinner me nog, toen wees hij aan, een rij, zo breed als een dressoir, met biografieën uit de Oudheid. Die had hij erbij gelezen omdat hij dat ene jaar nou eens in de vierde klas les moest geven. In de vijfde klas heeft hij ons aangespoord naar de Universiteitsbibliotheek te gaan door te zeggen: "Als je wil krijg je een briefje van me". Ook stimuleerde hij het bezoek aan lezingen, bijvoorbeeld van Jan Romein over "het ontwaken van Azië".'*

J.E. Romein, die in 1933 op het Vossiusgymnasium aankwam, herinnert zich Presser *'als een van de weinige leraren die meegingen op excursietjes op de Veluwe; dat deed hij dan om meer dan uit plichtsgevoel.'* Samen met een vriendin van hem ging hij, in plaats van de docente biologie, die hiertoe

niet in staat was, op veldexcursie. In 1935 werd deze vriendin ziek en Presser wist meteen wie hij mee wilde hebben: Dé Appel. Het 'enig kind' dat in het beginjaar 1926 bij hem in klas 1c zat en waarvan hij zich hun eerste ontmoeting en haar eerste woorden nog kon herinneren. De leerlingen zullen van de begeleiding van deze tocht wel niet veel gemerkt hebben, want ze kwamen verloofd terug. In de zomer van 1936 trouwde Jacques en zijn Deetje en hadden een zeer gelukkig huwelijk temidden van katten, vrienden en (oud)leerlingen.

Op school bleef Presser enthousiast doorgaan. Een leerling uit 1939/1940 vertelt dat hij met quizen de lessen verlevendigde en dat er voor de winnaar steevast een reep chocolade werd uitgelooft. Ook maakten zij wandelingen door de stad en fotografeerden zij oude huizen. 'Een keer per jaar met de klas Chinezen' was ook een vast Presser uitje. A. van Schaik-Ero vertelt over zijn lessen: *'Hij deed dingen die voor ons toen nieuw waren. Hij was de man van de ego-documenten. Dat was hij ver voordat het zo modern werd, nu lees je niet anders, maar Jacques was er al heel lang mee bezig! Hij gaf je altijd de informatie van opzij van een tijd, door middel van de literatuur. Alles wat je nu aan cultuur- en ideeëngeschiedenis hebt, enfin, daar was hij eigenlijk toen al heel goed in. Zijn benadering was zeer van de gewone, menselijke kant, hoe de gewone mensen leefden. Hij vertelde je wel altijd alles wat er gebeurde en wie vooraanstaande figuren waren, maar de gewone massa, daar had hij toch een enorm mededogen voor'.*

Op de gang had hij nog wel eens de gewoonte zijn leerlingen op de schouders te tikken en hen te prijzen voor hun werk. De leerlingen ervoeren dit als een heel bijzondere vorm van belangstelling, die zij verder van geen enkele docent kregen. Maar hij was ook 'frikkerig' want afkijken werd niet getolereerd en precisie bij grammatica en zorgvuldigheid van stijl werden wel eens overgewaardeerd. Toch werd hij over het algemeen ervaren als de beste docent van de school: *'Wij zijn allemaal leerlingen van Jacques'.*

Oorlog

Toen op 10 mei 1940 de Duitsers Nederland binnenvielen maakten de Pressers zich geen illusies. Zij deden op 13 mei een poging om via IJmuiden te vluchten, maar dit mislukte, omdat zij het wachtwoord om het leger langs de kust te kunnen passeren niet kenden. Terug in Amsterdam bleef hun weinig meer over dan zelfmoord. Zij sneden zich de polsen door, maar Dé, tot bezinning gekomen, waarschuwde de huisarts en de gealarmeer-

den troffen hen beide nog in leven aan. Zij herstelden en Jacques ging met het verband nog om de polsen weer terug naar school.

Op het Vossius, een openbare school, was een derde van de leerlingen van joodse afkomst, waaronder orthodoxe leerlingen, die de lessen op zaterdag nooit volgden. Ook een aantal docenten was joods. Na het uitbreken van de oorlog belegden enkele niet-joodse collega's een vergadering, waarin werd besproken wat er gedaan moest worden als de joodse collega's ooit werden ontslagen. Men was er wel niet van overtuigd dat zoiets kon gebeuren, maar men hield er wel rekening mee.

Op 28 november 1940 werd de joodse collega's ontslag aangezegd en werd hen verboden vanaf de dag van ontvangst van hun ontslagbrief nog op school te komen. Hoewel deze brief voor Presser niet als een verrassing kwam, bezorgde de ondertekenaar hem wel een schok, omdat hij dit nooit van de man verwacht zou hebben. Het gaf hem meteen een tamelijk cynische blik op de toekomst. De desillusie werd echter verzacht door de spontane reactie van de leerlingen van zijn school. Naar aanleiding van het ontslag organiseerden zij een staking. Zijn opvolger, B.W. Schaper, die ontslag genomen had bij *Het Volk* uit protest tegen het ontslag van de joodse redacteurs, werd door de leerlingen koel ontvangen. Een oudleerling vertelde, dat zij vonden dat hij meneer Presser verdrongen had.

Met een uitkering bleef hij thuis werken. In de herfst van 1941 kreeg Presser een baan op het in het in de Stadstimmertuin opgerichte Joods Lyceum. Deze school was tot stand gekomen door bemiddeling van de Joodse Raad, zodat de van onderwijs verstoken joodse kinderen alsnog middelbaar onderwijs konden genieten. Bij zijn intrede heeft hij in al zijn klassen een toespraakje gehouden over het hoe en waarom van de school. *'Ze zeggen dat we minderwaardig zijn, maar we zullen laten merken dat we dat niet zijn.'*

De school liep de eerste tijd zoals alle scholen met de daarbij horende vreugden en problemen. Tussen de collega's, waaronder J. Hemelrijk, Jaap van Amerongen en Sal Breemer, was een goede sfeer al was er duidelijk sprake van een scheiding der geesten. Een aantal docenten was zionistisch en een aantal niet of zelfs antizionistisch. Presser behoorde tot de laatste groep. Ook op het Joods Lyceum bleek het maatschappelijk engagement van Presser duidelijk. D.J. Levita, eerst leerling op het Vossius later op het Joods Lyceum, herinnert zich hierover: *'De botsingen die ik me herinner met Presser waren bijvoorbeeld op het Joods Lyceum. Daar was een conciërge, - op alle middel-*

bare scholen worden conciërges gepest - ik heb meegemaakt dat hij in woede tegen de kinderen uitbarstte die dat deden en zei 'weet je wel dat die man op het Gemeentehuis een afdeling van 45 mensen onder zich heeft gehad?' Dat vond Presser vreselijk! Arrogant gedrag tegen iemand van een lagere rang - harder kun je niet op het socialistisch hart trappen, en dat had Presser ook heel sterk. Hij kon heel fel opkomen voor mensen die voor zijn gevoel met minachting behandeld werden. De soldaten op het slagveld, de arbeider...ja, daar was zijn les van doordrenkt'.

In de sfeer op school begon duidelijk verandering te komen toen steeds meer leerlingen verdwenen. Meestal kwamen ze op een dag niet meer naar school, soms werden ze uit de les weggeroepen. De docenten wisten geen duidelijke houding te bepalen. Moest er advies gegeven worden om niet te gaan of moest men aansporen om onder te duiken, hoewel dit aanvankelijk geen gangbare oplossing was. Volgens Presser gebeurde onderduiken pas toen *'de joden voor een groot deel al weg waren.'* Uiteindelijk zijn een aantal docenten, waaronder Presser, naar de Joodse Raad gegaan om advies te vragen wat ze in dit verband hun leerlingen moesten aanraden. Het advies liet aan duidelijkheid niets te wensen over: *'wij moeten op onze post blijven.'* Bevredigend was het antwoord niet.

Jacques en Dé Presser in 1942.

Presser bleef op zijn post en vluchtte in zijn gelukkig huwelijk, zijn werk op school en thuis. Dit laatste werd hem steeds moeilijker gemaakt, doordat op 30 juli 1942 het aan joden verboden werd om nog langer op de Universiteitsbibliotheek te komen. Hoewel niet-joodse vrienden hem van literatuur bleven voorzien, belemmerde dit besluit van de bezetter hem aanzienlijk in zijn werk. In deze periode werden Presser en zijn vrouw tweemaal bij razzia's opgepakt, maar kwamen beide na bange uren toch weer vrij.

Presser tijdens een lezing, 1970.

Zodoende werd er serieus gedacht over onderduiken en gingen ze op de Veluwe poolshoogte nemen. Maar voorlopig wilden ze hun huis en stad niet werkelijk verlaten. Op 18 maart 1943 werd zijn vrouw, die zonder ster op bezoek wilde gaan bij haar jarige ondergedoken stiefmoeder, opgepakt op het stationnetje van Ede - Wageningen. Meer dan een briefje uit Westerbork aan hun pleegdochter heeft hij niet meer van haar vernomen, al is hij tot 1948 blijven hopen dat zij ergens nog in leven zou zijn.

Nog tien weken is hij in hun huis gebleven in afwachting van haar terugkeer. Hij ging naar school maar hield zich in zijn verdriet afzijdig van zijn collega's. Bij de leerlingen kon hij zich beter uiten. Toen hij, tijdens de behandeling van de Renaissance, een passage voorlas uit Dante's Beatrice in het paradijs, ontroerde dit hem zo dat hij de klas uitliep. Zijn leerlingen vingden hem prima op.

In zijn laatste periode zette hij nog een cursus over de Romantiek op. Acht vrijdagmiddagen werden gastcolleges gegeven over de kunst en cultuur uit deze periode. Iemand van het Gemeentemuseum uit Den Haag sprak over de meubelkunst en een groepje joodse musici speelde composities van verboden componisten als Schubert, Schumann en Weber. Presser koos de Romantiek als thema omdat Duitsland in deze stroming zo'n geweldige rol heeft gespeeld. Zo kon hij de kinderen voorhouden dat er ook een heel ander Duitsland was geweest. Uiteindelijk werd zijn thuisblijven onhoudbaar en moest hij onderduiken. Op 22 mei 1943 vertrok hij naar een onderduikadres te Overwoud.

Presser als universitair docent

Op 5 juni 1945 keerde Presser in Amsterdam terug, na op verschillende plaatsen ondergedoken te hebben gezeten. Hij trok tijdelijk bij Jan en Annie Romein in en ging nog voor de zomervakantie terug naar school. Op het Vossiusgymnasium werd hij door rector en leerlingen met vreugde ontvangen en van de oudste leerlingen bleek hij de meeste nog te kennen. Een oudleerling, J.M. Pluvier herinnert zich dit nog goed. *'Hij is die laatste maand, toen zat ik dus in de zesde klas, weer teruggekomen. En toen wist hij nog precies wie iedereen was! Hij wist ook waar we zaten, jij bent die en die... en jij zat, die rij, die bank.'*

In 1946 werd Presser benoemd tot lector aan de Faculteit der Letteren maar daarnaast bleef hij lesgeven aan de eindexamenklas en een tweede klas van het Vossiusgymnasium tot 1947. In dat jaar begon de nieuw opgerichte Politieke Sociale Faculteit waar hij na een voorlopig, een geweigerd en een buitengewoon hoogleraarschap, in 1949 tot gewoon hoogleraar werd benoemd. Hij zou tot 1959 aan de PSF verbonden blijven om daarna Jan Romein aan de Faculteit der Letteren op te volgen.

Deze wetenschappelijke aanstellingen had hij te danken aan zijn publikaties en andere wetenschappelijke activiteiten tijdens zijn leraarschap. Hoewel hij er van overtuigd was dat de eerste vijf jaar van een docent verloren waren voor de wetenschap, verscheen zijn eerste publikatie al na drie jaar. In 1929 werd hem gevraagd een stuk te

schrijven voor een bundel, die werd samengesteld in verband met het 25-jarig professoraat van zijn promotor Brugmans. Het werd een artikel over Anatole France en de geschiedenis. Deze publikatie wekte voldoende wetenschappelijke verwachtingen, waardoor hij door Jan Romein werd gevraagd voor het wetenschappelijk gezelschap: 'Unitas Multiplex'.

Toen hij voor deze instelling een lezing hield over Napoleon, ontstond het idee over deze grote historische figuur een biografie te schrijven. In 1936 begon hij aan *Napoleon* met als doel een waarschuwing te geven tegen de bedreigende figuren - Stalin en Hitler - van het heden. De biografie werd voltooid in 1940 en verscheen in 1946. Naast deze en andere publikaties hield hij vele lezingen voor de Volksuniversiteit en Huize Oosteinde. Ook werd hij door Romein gevraagd mee te werken aan het Instituut voor Historische Leergangen.

In 1939 kwam zijn zorg over heden en nabije toekomst tot uiting in een publikatie over het antisemitisme. In *Antisemitisme als historisch verschijnsel* omschrijft hij eerst het begrip, waarna hij ingaat op de historische ontwikkeling ervan vanaf de Hellenistische periode tot het einde van de negentiende eeuw.

Nog geen week na zijn ontslag als docent op het gymnasium verscheen een uitgever van Elsevier om hem te vragen het grootste aandeel in een boek over de tachtigjarige oorlog voor zijn rekening te nemen; het andere deel was toebedeeld aan Jan Romein. *De Tachtigjarige Oorlog* was na vier maanden gereed en beleefde in bezettingstijd nog twee drukken voordat het verboden werd.

In 1941 ontving Presser nog een tweede opdracht van Elsevier. Hem werd gevraagd een boek over Amerika te schrijven. Ondanks alle moeilijkheden voltooide hij *Amerika* op zijn onderduikadres nog voor het einde van 1943. Onmiddellijk erna begon hij met biografieën over Th. Jefferson en Richard Arkwright.

In zijn oratie van 1950, bij het aanvaarden van zijn hoogleraarschap aan de PSF, hield Presser zich bezig met de jongste geschiedenis, die hij 'Historia Hodierna' noemde. Als taak van deze geschiedbeoefening noemt hij in de eerste plaats de verspreiding van kennis van 'noodlottige' of 'onherstelbare vergissingen', en in de tweede plaats de beoefening van aangrenzende wetenschappen om tot beter gefundeerde tijdsanalyse te komen. Tenslotte acht hij de taak van Historia Hodierna om 'het oordeel der geschiedenis' uit te spreken, dat wil zeggen, een moreel oordeel. Tijdens zijn hoogleraarschap heeft hij zich van alle drie de taken trachten te kwijten.

Presser was, vanaf het eerste college op de PSF ongelooflijk populair. De collegezaal zat overvol, niet alleen met studenten van de PSF maar ook met geïnteresseerde toehoorders van andere faculteiten. Hoewel er later veel kritiek kwam op zijn verhalende, anecdotische manier van college geven, hing men toentertijd kritiekloos aan zijn lippen.

A.S. Rijxman vertelt over deze 'monstercollege's': *Mijn jaargroep bestond uit 25 man en tijdens de colleges van Presser speciaal waren er een stuk of 250 man in de grote zaal van de Oudemanhuispoort aanwezig. De mensen, die zaten in de vensterbanken, die zaten op het podium, die zaten op alles wat er te zitten was, eventueel hingen ze nog in de gordijnen ook. Zo afgeladen vol was het!*

'Ik heb college geven steeds als een soort cabaretvoorstelling beschouwd', zei Presser vlak voor zijn dood tegen L. de Jong. Daarop inhakend schreef de laatste: *'Los van het feit dat hij, in typerende zelfspot, zichzelf daarmee onrecht deed, mag, op basis van de door Presser zelf gemaakte vergelijking, opgemerkt worden dat dan in onze academische wereld nimmer geslaagdere cabaretvoorstellingen gegeven zijn en dat deze cabaretier, in tegenstelling tot de meeste anderen, zijn eigen teksten schreef.'*

In 1969 nam Presser afscheid als hoogleraar. Hij overleed op 30 april 1970.

De illustraties bij dit artikel zijn afkomstig uit de TV-film 'Dingen die niet voorbijgaan', vertoond door de VARA op 8 mei en 19 oktober 1970. Scenario en regie Philo Bregstein.

Een aantal filmbeelden is mét commentaar van J. Presser gebundeld in het boekje 'Dingen die niet voorbijgaan. Persoonlijk geschiedverhaal van J. Presser', Amsterdam 1981.

De geschiedenis volgens K. de Jong Ozn.

Guus Peek en
Dik Verkuil

Drs. K. de Jong Ozn. is voorzitter van de Stichting School en Evangelie, het overkoepelend orgaan van het protestants-christelijk onderwijs. In de kabinetten Den Uyl-Van Agt en Van Agt-Wiegel was hij namens de ARP staatssecretaris van Onderwijs.

Een betere staatssecretaris dan de Jong had het geschiedenisonderwijs zich aan het eind van de jaren zeventig waarschijnlijk niet kunnen wensen. De Jong was zelf van 1952 tot 1975 geschiedenisleraar geweest en zag goed geschiedenisonderwijs als basisbehoefte. Toch nam hij in 1979 de beslissing die de VGN het langst en intensiefst bestreden heeft: die van de invoering van het Centraal Schriftelijk Eindexamen Geschiedenis en Staatsinrichting. Achteraf heeft hij daar zijn twijfel over. 'Als ik nu weer die beslissing zou moeten nemen, zou het niet helemaal meer dezelfde zijn', zegt hij tien jaar na dato.

Kleio: Welke redenering zat indertijd achter de invoering van het CSE?

De Jong: Het ging erom de kwaliteit te garanderen. Tenslotte moet de overheid de garantie geven dat het diploma voldoet aan bepaalde kwaliteitsnormen. Want daar staat een overheidsstempel op en dat heeft maatschappelijke waarde. Bovendien heeft de overheid ook verantwoordelijkheid voor het onderwijs zelf. Het onderwijs is volgens de grondwet voor de overheid voorwerp van aanhoudende zorg. Dat betekent dat de overheid eisen kan stellen. En dan krijg je het moeilijke punt. Dan kun je zeggen: ik maak een aantal globale voorwaarden en laat de school dat zelf verder toetsen. Maar je kunt ook zeggen: nee, ik vind dat de overheid ook zelf iets moet toetsen, want als elke school het op zijn eigen houtje doet, dan wordt het teveel verbrokkeld. Dan zit er geen uniformiteit meer in. En er moet toch een zekere uniformiteit inzitten, want op al die scholen is wel hetzelfde diploma te krijgen.

Dat was indertijd een punt van zorg. Als bewindsman ga je natuurlijk erg af op de woorden van de inspectie. Nu, die had indertijd de indruk dat alléén het schoolonderzoek de kwaliteit van het geschiedenisonderwijs niet ten goede kwam. Die indruk was natuurlijk mede gebaseerd op de cijfers. En ik moet zeggen: als het op allerlei scholen alsmaar verschrikkelijk hoge cijfers regende, dan dacht je wel eens bij jezelf: dit is toch niet

normaal, dat nooit eens iemand een zes voor geschiedenis haalt.

Een identiteitsgevoelig vak

Kleio: Waarom bent u achteraf toch weer over uw beslissing gaan twijfelen?

De Jong: Het eindexamen dient neutraal te zin. Over de vragen en antwoorden dient eensgezindheid te bestaan. Het moet gaan over datgeen waarover eensgezindheid bestaat. Dat is bij geschiedenis altijd al een probleem geweest, omdat het vak sterk waarde bepaald is. De laatste jaren is het probleem naar mijn mening echter groter geworden. Ik heb de indruk dat door het pluri-former en multicultureler worden van onze samenleving waarden meer uiteen gaan lopen. Er zijn steeds minder dingen in Nederland, waar we met zijn allen gelijk over denken. Naarmate je dat constateert, wordt een CSE-geschiedenis moeilijker. Wordt het ook voor allerlei takken van onderwijs noodzakelijker een eigen kleur te geven aan dat onderwijs. Bij School en Evangelie zijn we meer en meer van oordeel dat de eigen kleur duidelijker naar voren moet komen. En ook kan komen. Zeker bij geschiedenis. Want dat is een identiteitsgevoelig vak bij uitstek.

Kleio: In welke opzichten ziet een protestants-christelijk curriculum er dan anders uit dan een zogenaamd neutraal curriculum?

De Jong: Allereerst de basisfilosofie. Waarom geef je geschiedenis? Dat kan verschillend zijn. De stofkeuze kan verschillend zijn. Een geschiedenisleraar moet altijd kiezen. Alles behandelen kan niet. Ook binnen het protestants-christelijk onderwijs worden verschillende keuzes gemaakt. Op een progressief christelijke school zal bijvoorbeeld veel aandacht besteed worden aan het marxisme of aan vredesonderwijs. Op een reformatische school zal de reformatie veel nadruk krijgen. En ten derde kan dan nog de inkleuring verschillend zijn. En ook daarbij denk ik niet alleen aan inkleuring per zuil, maar ook aan inkleuring per school.

Een protestants curriculum

Kleio: Kunt u onderwerpen noemen die naar uw mening in ieder geval in een protestants curriculum thuishoren?

De Jong: Laat ik maar een paar willekeurige dingen noemen. Ik vind het bijvoorbeeld van grote betekenis dat men een aantal grote Christenen behandelt. Je moet bijvoorbeeld Augustinus behandelen, je moet het over Abraham Kuyper hebben. Uit alle tijden zijn interessante personen te noemen die je moet behandelen. Het tweede punt is dat er bepaalde onderwerpen zijn die in de christelijke traditie van groot belang zijn. De refor-

matie natuurlijk, maar ook de schoolstrijd vind ik bijvoorbeeld van grote betekenis. Ik vind dat die uitermate belangrijk is en dat je moet oppassen dat je die niet onderschat. Dat zijn zo maar een paar onderwerpen die ik belangrijk vind. Maar natuurlijk moet je niet eenzijdig op je eigen erf gaan zitten. Ook een christen staat gewoon in de Nederlandse samenleving en moet die samenleving kennen.

Kleio: Zijn de onderwerpen die u noemt niet voor iedere staatsburger van belang?

De Jong: Dat vind ik wel, ja. Maar ik denk niet dat de staatsburger die anders denkt dat ook vindt.

Kleio: Vindt u niet dat de overheid zo ver mag gaan, dat ze zegt: Luther moet gekend worden?

De Jong: Luther wel, ja. Maar er zit natuurlijk een gradatie in. Een grens waarbij je zegt: ja, dat vinden wij als protestanten nu wel, maar dat hoeft de overheid niet voor te schrijven. En die grens is natuurlijk diffuus. Aan de ene kant heb je wat de overheid oplegt, en aan de andere kant wat de leraar vanuit zijn eigen overtuiging doet. Mijn idee is dat we moeten oppassen dat die laatste voldoende ruimte houdt. Dat is een stukje vrijheid van onderwijs. Die ruimte moet niet teveel worden opgesoupeerd door wat de overheid uit ons aller naam meent te moeten vragen, terwijl dat 'uit ons aller naam' een steeds schraler begrip wordt.

De Jong: Als u in mijn hart kijkt, dan zeg ik dat eigenlijk iedereen geschiedenis gehad zou moeten hebben. Ik vind het namelijk een basisvaardigheid. Maar ja, dat is lastig hard te maken. Vooral omdat je zelf historicus bent. Het vervelende is dat als je daar over begint, men al gauw zal zeggen, ja allicht, die geschiedenisleraren komen voor hun banen op. Ik vind dat de geschiedenisleraren toch eens moeten proberen daar bovenuit te stijgen. Ze moeten voor de Nederlandse samenleving geschiedenis vanzelfsprekend maken. Dat moet kunnen. De Franse cultuur bijvoorbeeld, die is veel meer geschiedenis-minded. Geschiedenis heeft daar veel meer aanzien. Tussen de topmensen zitten daar bijvoorbeeld heel veel historici.

De eerste plicht van de leraar

Kleio: Is het eigenlijk, zolang geschiedenis keuzevak is, wel mogelijk iedereen een overzicht van de hele geschiedenis te geven?

De Jong: Ik vind een treurnis van de mammoetwet dat alles teveel op het eindexamen is gericht, terwijl je in het gedeelte ervoor, de onderbouw toch iets heel essentieels doet. Dat moet men naar mijn mening goed voor ogen houden. Het kan niet zo zijn dat als een leerling geen geschiedenis in zijn pakket heeft, hij kan zeggen dat hij dus ook niets van geschiedenis weet. De eerste plicht van iedere geschiedenisleraar is om te zorgen dat alle leerlingen iets van geschiedenis weten. En dat ze zich niet in de eerste plaats richten op de eindexamenkandidaten, maar juist op de leerlingen die geen eindexamen doen.

Kleio: Maar is dat een reële mogelijkheid? Kan dat overzicht van de hele geschiedenis wel gegeven worden in zo weinig uren?

De Jong: Ik heb het zelf moeten doen op de HAVO, en ik ben er inderdaad wel in geslaagd om in drie jaar door de hele geschiedenis heen te komen. Dat kan best. Je moet het natuurlijk op een heel andere manier doen dan je vroeger gewend was. In vogelvlucht, van de ene mijlpaal naar de andere. Maar dat kan natuurlijk best. Alleen, een geschiedenisleraar zit natuurlijk altijd met het probleem dat ie niet oppervlakkig wil zijn. Dat zit ons in het bloed. Op dat punt moet je natuurlijk compromissen met jezelf sluiten. Je moet af en toe oppervlakkig zijn.

kleio

nummer 5/89
pagina's 14 en 15

Basisvaardigheid

Kleio: De overheid moet dus niet te veel voorschrijven. Moet ze in een ander opzicht niet juist meer voorschrijven. Zou geschiedenis niet tot en met het eindexamen een verplicht vak moeten zijn?

Thematisch onderwijs

Kleio: Toch, dat globale overzicht voldeed in veler ogen niet meer. Als je nu volwassene naar hun ervaringen met het geschiedenisonderwijs vraagt, herinneren ze zich stevast het jaartallen stampen. En dat was iets

verschrikkelijks. Daartegenover staat thematisering. Hoe staat u daar tegenover?

De Jong: Je moet dat in het raam van zijn tijd zien. Dat is in de jaren zestig begonnen, toen niet de leerstof, maar de leerling centraal stond. Dus juist op het moment dat wij globaler les moesten gaan geven, kwam er een hele verandering in de mentaliteit van het onderwijs. Niet meer het onderwijs, maar de leerling stond centraal. We gingen ons dus afvragen wat de leerling er nou wel van vond, dat wij die geschiedenis zo globaal behandelden. Nou, dat vond die leerling wel een beetje vervelend. Daarbij moet je allemaal leren en zo, dus dat is allemaal niet zo geweldig prettig. Als je dat te sterk beklemtoont, krijg je al gauw het idee dat je niet meer kan lesgeven. Dus ga je interessante thema's zoeken.

Kijk, ik vind dat je ertussenin moet gaan zitten. De waarheid ligt hier in het midden. Ik vind dat een school best tegen een leerling mag zeggen: kijk, dit vinden wij belangrijk, wij vinden het als volwassenen belangrijk, dat jullie dit leren. Aan de andere kant gedijt onderwijs alleen maar met goede communicatie. Vandaar dat ik zeg: centraal moet staan de relatie tussen leraar en leerling. En dat is wat anders dan eenzijdig nadruk te leggen op wat de leerlingen belangrijk vinden. Ik vind dat je als volwassenen zo zelfbewust moet zijn om te zeggen: dat vinden wij nou.

Kleio: Een andere ontwikkeling is dat de nadruk veel meer dan voorheen op contemporaine geschiedenis is komen liggen. Het CSE heeft dat nog verder bevorderd. Bent u daar gelukkig mee?

De Jong: Ik vind dat toch in de eerste plaats een overzicht van de hele geschiedenis moet worden gegeven. Het mag niet voorkomen dat een leerling nog nooit van de Franse revolutie heeft gehoord. Dat mag gewoon niet. Ik heb dat gezien bij mijn dochter. Die had een negen voor geschiedenis op haar eindexamen. Maar op een gegeven moment kwam ze naar me toe en vroeg me wat de Franse revolutie was.

Continuïteit

Kleio: Waarom is dat een probleem?

De Jong: Omdat ik geloof in het begrip continuïteit. Ik geloof dat het historisch besef geweldig gevoed wordt door het begrip continuïteit. Het is ontzettend belangrijk dat je weet dat er een doorgaande lijn is. Een van de dingen die ik op de huidige tijd tegen heb, is het gebrek aan historisch besef. Het te veel op het heden en het te veel op jezelf gericht zijn. Dat kun je alleen maar doorbreken door de mensen te laten zien dat ze in een traditie staan, dat er aan hun eigen bestaan ontzet-

tend veel vooraf is gegaan. Ten tweede zit er in die continuïteit een aantal mijlpalen, die zo tot het basisrepertoire horen, dat je zonder die mijlpalen geen werktuig hebt om met de geschiedenis bezig te zijn. Als je nooit van de Franse revolutie hebt gehoord en je weet helemaal niet wat er toen gespeeld heeft, hoe wil je dan het heden begrijpen?

Kleio: De keuze voor de geschiedenis is, als we u goed begrijpen, een morele keus.

De Jong: De keus zit er naar mijn gevoel vooral in dat je zegt: de westerse samenleving, wat wil die? Wil die een heel nieuw tijdperk beginnen? Weg met al het vorige? Dan zeg je: goed, laat die geschiedenis maar zitten. Maar je kunt ook zeggen: nee, die westerse samenleving is gebaseerd op twee pijlers, christendom en humanisme. Dat vinden we belangrijk. Die tak zagen we niet door.

Kleio: Heeft u de indruk dat die tak wordt doorgezaagd?

De Jong: Nou, men was er wel druk mee bezig, ja. Op het ogenblik grijpt men weer terug op het verleden. Er is weer een geweldige belangstelling voor de middeleeuwen, en de achttiende eeuw bijvoorbeeld. En, wat ook geweldig interessant is, dat je heel veel geschiedenisboeken ziet die gaan over het dagelijks leven, het leven van gewone mensen. Zo'n boek van Schama. Dat lees ik met rooie oortjes hoor.

Intellectuele bezinning

Kleio: Dat is toch merkwaardig. Aan de ene kant zie je een bredere belangstelling voor geschiedenis, maar in het onderwijs zie je daar weinig van terug. De politieke elite heeft daar kennelijk heel weinig oog voor.

De Jong: Helaas is het in Nederland zo, dat als je in de politiek zit, je het zo vreselijk druk hebt, dat je nauwelijks in staat bent dit soort maatschappelijke signalen op te vangen. De meeste politici hebben gewoon geen tijd om te lezen. Ik heb zelf zes jaar in de politiek gezeten, en u moest eens weten hoe ik mijn uiterste best moest doen om een beetje bij te blijven, wat lezen betreft. Ik liet af en toe een ambtenaar uittreksels maken van boeken, dissertaties die ik interessant vond, maar toch. In het algemeen komt men in de politiek te weinig aan intellectuele bezinning toe. Men heeft het simpelweg te druk. Bovendien: politiek is korte termijnwerk. Een politicus denkt aan de volgende verkiezingen, en een staatsman aan de volgende generatie. Nou, we hebben tegenwoordig een hoop politici, maar heel weinig staatslieden. Kijk, en dat denken aan de volgende generatie, dat is het vak van historicus. Dat is ook een beetje zijn opdracht in deze samenleving. Dat het lange termijndenken meer ingang krijgt.

Een nuttig vak?

Kleio: Het woord 'nut' heeft u niet laten vallen. Vindt u geschiedenis ook een nuttig vak?

De Jong: Het woord 'nut' bevalt mij niet. Kijk, een vak moet vanzelfsprekend zijn. Er is niemand die vraagt of het nut heeft om Nederlands of Engels te leren. Die vakken zijn vanzelfsprekend. Ik vind dat het met geschiedenis ook zo is. Je leeft in deze wereld, je hebt een verleden, je hebt een toekomst, daar heb je allemaal mee te maken. Daarin wil je bewust leven. Dat hoort toch bij de volwassenheid van de mens. En dat betekent dat je ook iets van het verleden en heden wilt weten. Ik moet er bij zeggen, het nuttigheidsdenken wordt ook in de hand gewerkt door de manier waarop het vak geschiedenis wordt gegeven. Als geschiedenis alleen maar als iets rationeels wordt voorgesteld, ja, dan gaat men natuurlijk eerder over nuttigheid denken. Terwijl ik vind dat geschiedenis ook duidelijk irrationele kanten heeft. Daarbij komt nuttigheid vanzelf op de achtergrond. Als je leerlingen een boeiende geschiedenisles hebt gegeven met een sterk verhalend element, dan zal geen leerling zeggen: wat was er nou het nut van dat u dat mooie verhaal hebt verteld. Dat vraagt niemand, want een verhaal ervaar je.

Kleio: Maar vindt u geschiedenis geen vak, waarbij vaardigheden getraind worden, die nergens anders aan de orde komen?

De Jong: Er worden inderdaad vaardigheden geleerd die nergens anders geleerd worden. De vaardigheid om van afstand naar een ander leven te kijken. Dat kom je nergens anders tegen. Je leeft nu, en je komt een 17e eeuwse personage tegen. Die bekijk je met al zijn ins en outs. Dat is eigenlijk heel universeel. Geschiedenis is een universeel vak, ja.

Kleio: Maar nuttig is het niet?

De Jong: Nee. Ik ben een enthousiast muzikliefhebber. Ik kan absoluut niet zonder muziek. Maar ik zeg niet dat het nuttig voor mij is. Muziek hoort gewoon bij mijn leven. Het verleden hoort ook bij mijn leven. En bij iedereen. Je draagt dat verleden toch met je mee.

Kleio: Maar voor wie dat niet telt, heeft geschiedenis ook geen waarde.

De Jong: Nee, precies. Zo iemand kun je het ook niet uitleggen. Je kunt de waarde van iets niet uitleggen. Die kun je alleen maar laten ervaren. Dus een leraar moet proberen de leerlingen iets van het verleden te laten ervaren. Dan vragen ze niet meer naar het nut.

Onderzoek naar de arbeidsmarktpositie van historici (m/v)

Sipko Veeneman

Wie in gezelschap van historici verkeert zal vroeg of laat het woord werkloosheid horen vallen. Over dit onderwerp wordt vaak in een stemming van moedeloze berusting gesproken. Populair is de gedachte dat je met geschiedenis nergens aan de bak komt en dat de situatie uitzichtloos is. Deze gedachte stemt niet overeen met de cijfers die in diverse onderzoeken naar voren komen. Een overgrote meerderheid van de historici vindt wel een baan, een groot deel zelfs een 'goede' en slechts een klein percentage lijkt tot langdurige werkloosheid gedoemd.

In het onderstaande artikel heeft de auteur geprobeerd een beeld te schetsen van de arbeidsmarktpositie van historici en de onderzoeken daarnaar.*

Veeneman, zelf afgestudeerd historicus, is momenteel, ter vervulling van zijn vervangende dienstplicht, werkzaam op de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Hij heeft daar onder andere tot taak om onderzoek te doen naar de arbeidsmarktpositie van historici.

Nu dit voor de meeste afgestudeerde historici niet meer mogelijk is... (cartoon van Searle).

kan gesteld worden dat de arbeidsmarkt van historici sterk aan het veranderen is. In dit artikel wordt een beeld geschetst van die veranderende arbeidsmarkt en van het onderzoek hiernaar.

De problemen stammen uit het eind van de jaren 70. Daarvoor kon vrijwel iedere historicus een goede baan vinden in het onderwijs, de wetenschap en enkelen bij een ministerie of in het bedrijfsleven. Aan het eind van de jaren 70 begon deze rooskleurige situatie te veranderen en werd het steeds minder vanzelfsprekend dat afgestudeerde historici een baan vonden. Maar niet alleen historici kregen het moeilijk; ook voor andere letterendoctorandi, sociale wetenschappers, biologen, psychologen etc. werd het moeilijker om betaald werk te krijgen.

Een 'geboortegolf'

Deze omslag had verschillende oorzaken. Uiteraard moet de toenmalige economische malaise genoemd worden, maar voor de werkloosheid onder historici is dit niet de belangrijkste oorzaak. Deze is gelegen in de grote populariteit waarin de geschiedenisstudie zich mocht verheugen in het begin van de jaren 70. De aantallen studenten groeiden spectaculair. In tien jaar vervier-

Historici hebben de laatste vijf jaar een nieuw onderzoeksterrein ontdekt. Het gaat niet om een interessante ontwikkeling in het vakgebied maar om een stukje trieste realiteit, waarvoor men de ogen niet kan sluiten. Menig pas afgestudeerd historicus kan geen werk vinden en diegenen die wel een baan hebben gevonden zijn vaak werkzaam buiten het vakgebied. Eufemistisch uitgedrukt

voudigde het aantal eerstejaarsstudenten geschiedenis: het nam toe van 268 in 1970 tot 1053 in 1980, terwijl het totaal aantal eerstejaarsstudenten in deze periode 'slechts' met 20% toenam.

Aan het eind van de jaren 70 en het begin van de jaren 80 meldde deze geboortegolf van historici zich op de arbeidsmarkt. In 1970 waren er 1.287 afgestudeerde historici; in 1986 waren dat er al 4.869. Helaas was die andere geboortegolf minder spectaculair. Het aantal banen in het onderwijs was ongeveer gelijk gebleven of zelfs iets afgenomen. Het aantal leerlingen in het middelbaar onderwijs daalde en de populariteit van het schoolvak geschiedenis nam af. De sector wetenschap kon evenmin genoeg werk bieden aan de vele nieuwe historici. Toch nam het aantal arbeidsplaatsen voor historici toe in de periode 1978-1985 van 1772 tot 3188. Deze stijging was aanzienlijk maar te gering om aan iedereen werk te bieden. In 1975 waren er slechts 15 historici ingeschreven bij arbeidsbureaus, in 1987 waren er dat al 950 en de laatste kwartaalcijfers geven aan dat er momenteel ca. 1350 historici staan ingeschreven bij de arbeidsbureaus.

Een werkloosheidspercentage van ongeveer 20%, een verstopte arbeidsmarkt en dramatische prognoses voor de toekomst zijn de realiteit voor de afgestudeerde historicus. Het is daarom niet verwonderlijk dat historici zich op andere sectoren van de arbeidsmarkt gingen richten. Met verschillende sectoren van die arbeidsmarkt was het in het begin van de jaren 80 echter niet zo best gesteld. Het overheidsbeleid was (en is) erop gericht om het aantal banen bij de overheid zoveel mogelijk te beperken. Voor historici (en ook voor vele sociale wetenschappers) betekende dit nog minder kansen op het vinden van werk. Alleen in het bedrijfsleven mocht het aantal banen toenemen en dit gebeurde ook sinds het midden van de jaren 80. Het is daarom niet verwonderlijk dat een aantal historici op de een of andere manier in het bedrijfsleven verzeild raakte.

De stand van het onderzoek

Het onderzoek naar de arbeidsmarktpositie van historici doet in het algemeen nogal amateuristisch aan en wordt erg versnipperd uitgevoerd. Waarschijnlijk is de doelgroep te klein om werkelijk serieuze studie te verrichten.

Ruwweg zijn er drie type onderzoeken te onderscheiden. Het eerste type kenmerkt zich door een hoge mate aan subjectiviteit. Het zijn de verslagen van gespreksgroepen, bijvoorbeeld die van de gespreksgroep 'Aansluiting letterenstudies-bedrijfsleven' die in

...moeten er andere wegen gevonden worden...

1983/1984 bestond. In dergelijke verslagen komen een aantal meningen naar voren van zowel mensen die werken in het bedrijfsleven en/of bij de overheid en leden van de Letterenfaculteiten. Ook andere persoonlijke verslagen van historici in de zogenaamde niet-traditionele beroepen, zoals die bijvoorbeeld voorkomen in de bundel *Historici aan het werk* van de svbh (Stichting Vakgerichte Belangenbehartiging Historici), kunnen tot dit type onderzoek gerekend worden.

Hoewel dergelijk onderzoek dus sterk gekleurd is, is het zeker zinvol om notie te nemen van kennis en ervaringen van zowel (personeels)functionarissen uit het bedrijfsleven en bij de overheid, als van historici die er in geslaagd zijn buiten het traditionele arbeidsveld werk te vinden.

Minder subjectief zijn de enquêtes die door verschillende universiteiten zijn gehouden onder afgestudeerde historici. De opzet van deze onderzoeken, die in Utrecht (1984), Leiden (1985), Groningen (1986), Rotterdam (1986), Amsterdam-VU (1987), Nijmegen (1988) en nogmaals Rotterdam (1988) zijn uitgevoerd, zijn vrijwel identiek. Men heeft bepaalde jaargangen afgestudeerden schriftelijk of telefonisch ondervraagd en heeft met behulp van op deze wijze verkregen gegevens onderzoek gedaan naar onder meer de werkloosheid onder historici, de beroepen, waarin historici werkzaam zijn, maar ook naar het verband tussen bijvoorbeeld de keuze van het hoofdvak en de kans op het vinden van werk. Men heeft dus niet alleen geprobeerd de arbeidsmarktpositie te beschrijven maar deze ook te analyseren. Helaas zijn deze onderzoeken moeilijk te vergelijken doordat ze allen een verschillende vraagstelling kennen en bovendien onder verschillende groepen gehouden zijn.

Zo betreft het Utrechtse onderzoek alleen de jaargang 1982, het Leidse de jaargangen 1978-1985 en het Nijmeegse onderzoek de jaargangen 1985-1987.

Het derde type onderzoek richt zich vooral op de werkgeverskant. In dergelijke onderzoeken wordt geen enquête gehouden onder afgestudeerde historici, maar onder een groot aantal werkgevers in verschillende sectoren van de arbeidsmarkt. Dergelijk onderzoek is nog nooit voor alleen historici verricht, maar wel voor afgestudeerden aan Letterenfaculteiten. In Leiden heeft men dit groot aangepakt door een onderzoek te laten uitvoeren door het management consultants bureau Twijnstra en Guddes.

Dit soort onderzoek is van groot belang, omdat het laat zien hoe men bij de overheid en in het bedrijfsleven tegen de letteren-doctorandi aankijkt. Ook kan op deze wijze onderzocht worden hoe studenten hun beroepsmogelijkheden kunnen vergroten. Een groot voordeel van dergelijk onderzoek is de voorlichtende werking die ervan uitgaat. Personeelsfunctionarissen, die er vaak nauwelijks een idee van hebben wat een Letterenstudie inhoudt krijgen hier nu informatie over en veranderen soms van mening over de inzetbaarheid van afgestudeerden in de Letteren. Het valt daarom te betreuren dat dit type onderzoek nog nooit is toegepast om de arbeidsmarktperspectieven van historici te onderzoeken (en wellicht te vergroten).

Wat weten we nu eigenlijk?

Met name de enquêtes onder afgestudeerden bieden veel informatie over de arbeidsmarktpositie van historici. In deze paragraaf zal een aantal aspecten van de arbeidsmarktpositie aan de hand van de bestaande onderzoeken belicht worden.

• Werkloosheid

Werkloosheid wordt hier gedefinieerd als het niet hebben van een betaalde baan. Een klein percentage van de werkloze historici is niet op zoek naar een baan. Er wordt hier echter geen onderscheid gemaakt tussen wel en niet werkzoekende historici. In tabel 1 wordt weergegeven hoe hoog de werkloosheidspercentages zijn onder de onderzochte groepen.

Universiteit	periode	aantal steekproef	aantal werkloos	relatief
Groningen	1974-1977	40	0	0 %
Groningen	1981-1984	131	29	22 %
Utrecht	1982	140	28	25,9%
Leiden	1978-1985	189	36	21 %
Rotterdam	1978-1985	34	5	15 %
Rotterdam	1982-1987	120	23	19 %
Amsterdam-VU	1980-1987	255	43	17 %
Nijmegen	1985-1987	156	39	26 %

Tabel 1: werkloosheid

Jaar	Utrecht	Leiden	Amsterdam-VU
1978-1980	—	9%	9% (1980)
1981-1982	26%	21%	21%
1983-1984	—	30%	10%
1985-1986	—	—	13%
1987	—	—	16%

Tabel 2: werkloosheid naar afstudeerjaar

	Utrecht	Leiden	Amsterdam-VU	Nijmegen	Groningen
1974-1977	—	—	—	—	85%
1978-1980	—	47%	43%	—	—
1981-1982	21%	40%	79%	—	46% (1981-1984)
1983-1984	—	53%	46%	—	—
1985	—	—	31%	38%	—
1986	—	—	29%	28%	—
1987	—	—	33%	26%	—

Tabel 3: Historici in onderwijs en wetenschap

De werkloosheid schommelt rond de 20%, hetgeen overeenkomt met de schattingen van de arbeidsbureaus. Nijmegen en Utrecht scoren allebei tamelijk hoog. In Nijmegen was de respons echter erg laag, zodat het goed mogelijk is dat de situatie hier minder afwijkt dan deze cijfers suggereren. In de volgende tabel worden - voorzover mogelijk - de verschillende afstudeerjaren vergeleken.

Terwijl de werkloosheid in het Leidse onderzoek een stijgende lijn vertoont en hier-

mee de landelijke trend volgt laat het Amsterdamse een golfbeweging zien en lijkt het erop alsof alleen de werkloosheid onder afgestudeerden in 1981-1982 abnormaal hoog is. Het hoge percentage in 1987 is immers voornamelijk te verklaren uit het feit dat het onderzoek begin 1988 gehouden werd en een aantal afgestudeerden nog maar pas op zoek was naar een baan. De conclusie dat het allemaal wel meevalt met de werkloosheid, tenminste onder VU-afgestudeerden, is echter onjuist. Weliswaar hebben veel mensen op de een of andere manier werk, maar het gaat veelal niet meer om die mooie academische banen die men in vroeger tijden als normaal beschouwde.

• Veranderende arbeidsmarkt

Doordat de traditionele beroepssectoren onderwijs en wetenschap voor een groot deel verstopt zijn en relatief nog maar weinig plaatsen bieden voor de jongere generatie historici verandert de arbeidsmarkt voor historici. Tabel 3 laat zien dat het percentage historici in het onderwijs of in een wetenschappelijke baan afneemt aan alle (onderzochte) universiteiten.

Deze tabel laat zien dat na 1985 het aantal historici dat in de traditionele sectoren werk vindt beduidend lager ligt dan daarvoor. Wat de cijfers niet laten zien is dat ook de kwaliteit van de aanstelling vaak veel minder is. Leraren hebben vaker een tijdelijke aanstelling en geen volledige betrekking, terwijl de sector wetenschap gedomineerd wordt door assistenten in opleiding (AIO's) en onderzoekers in opleiding (OIO's); tijdelijke, slecht betaalde onderzoeksbanen dus.

Jonge historici moeten dus ergens anders werk gaan zoeken, bijvoorbeeld bij de overheid en in het bedrijfsleven. Dat dit gebeurt komt in de verschillende onderzoeken naar voren, zoals getoond wordt in tabel 4, waarin de percentages van historici die in het bedrijfsleven werken gegeven worden.

Opmerkelijke verschillen zijn er te zien tussen Nijmegen en Amsterdam-VU. Terwijl een groot aantal VU-historici in het bedrijfsleven een baan vinden zijn de percentages in Nijmegen erg laag. Het gaat hier om marginale gevallen. In beide onderzoeken zijn ook lijsten opgenomen met functies die historici bekleden, waaruit blijkt dat deze zeer verschillen. Soms bekleden historici een hoge functie als directie-assistent of personeelschef, maar vaker werkt men in een administratieve functie, als verkoper of systeem-analist. Het is daarom voorbarig om te stellen dat historici er al in geslaagd zijn een vaste plaats in het bedrijfsleven te veroveren.

	Utrecht	Leiden	Amsterdam-vu	Nijmegen
1978-1980	—	3%	4% (1980)	—
1981-1982	18%	19%	15%	—
1983-1984	—	14%	22%	—
1985	—	—	24%	19%
1986	—	—	40%	11%
1987	—	—	20%	8%

Tabel 4: Historici in het bedrijfsleven

	Utrecht	Leiden	Amsterdam-vu	Nijmegen
1978-1980	—	30%	10%	—
1981-1982	26%	38%	10%	—
1983-1984	—	22%	10%	—
1985	—	—	11%	14%
1986	—	—	11%	11%
1987	—	—	11%	4%

Tabel 5: Historici bij de overheid

In tabel 5 worden de percentages historici die bij de overheid werken per universiteit vergeleken.

Leiden scoort aanzienlijk hoger dan de andere universiteiten (hoewel het percentage van Utrecht ook tamelijk hoog is). Zowel afgestudeerden van de vu als van de ku Nijmegen worden niet vaak als ambtenaar aangehouden. Bij de overheid zijn historici vaak in dienst als staf- en beleidsmedewerker. Toch zijn er hier ook weer historici ver beneden hun (academisch) niveau werkzaam.

De verschuiving van sector is niet de enige belangrijke verandering. Ook het niveau waarop historici werken verandert, of beter gezegd, daalt. Uit het Amsterdamse onderzoek bijvoorbeeld blijkt dat het aantal historici in uitvoerende functies (bijv. loketbeambte, baliemedewerker, administratief medewerker etc.) toeneemt. Van de afgestudeerden tussen 1985 tot en met 1987 werkt een kwart in een dergelijke functie. Ook in het Groningse onderzoek, waar men spreekt over 'instapbanen' wordt deze ontwikkeling gesignaleerd.

Aanpassing van het aanbod?

Het grootste probleem waar historici op de arbeidsmarkt mee kampen is natuurlijk de werkloosheid. In de verschillende onderzoeken wordt dan ook ingegaan op verschillende mogelijkheden om die werkloosheid tegen te gaan.

Een vaak geopperde maatregel is het terugdringen van het aantal historici. De Groningse onderzoekers blijken hier een voor-

stander van. Op basis van de teruggelopen vraag in de sectoren onderwijs en wetenschap en met in het achterhoofd de gedachte dat het maar heel weinig historici lukt (volgens de Groningse enquête) om buiten dit traditionele arbeidsveld een baan te vinden, pleiten zij ervoor om de geschiedenisstudie te integreren in een modulensysteem. Na een propedeuse Historische en Kunswetenschappen zouden studenten een opleiding moeten volgen tot bestuursambtenaar, media-deskundige, journalist etc. De echte historische opleiding zou alleen weggelegd moeten zijn voor studenten die verder studeren in de tweede fase. Zij zouden dan uiteindelijk leraar en onderzoeker mogen worden. Ook in het HOOP-rapport wordt een dergelijke oplossing gesuggereerd. Zelfs als de hoogste groeipercents van banen in de marktsector en de collectieve sector gehaald worden moet nog het aantal geschiedenisstudenten drastisch afnemen wil men op een 'aanvaardbaar' werkloosheidspercentage van 14.8% uitkomen in het jaar 2000.

De 'Groningse' redenering druist in tegen conclusies die in andere onderzoeken naar voren komen. Zo blijkt onder andere uit het Amsterdamse, Leidse en Rotterdamse onderzoek dat historici wel degelijk werk kunnen vinden buiten de traditionele sectoren. Ook is het helemaal niet zeker dat de opleidingen die in het Groningse onderzoek worden voorgesteld beter aansluiten bij de vraag naar arbeidskrachten dan de bestaande opleidingen.

In verschillende onderzoeken komt naar voren dat het juist niet raadzaam is een al te specialistisch pakket samen te stellen, omdat dit de inzetbaarheid en de keuzemogelijkheden van de afgestudeerden beperkt. Op voorhand een keuze maken voor een bepaald

beroep (bijvoorbeeld journalist) en je daar volledig op richten is onverstandig, omdat de prognoses voor een termijn van 4 tot 6 jaar erg onbetrouwbaar zijn. In het ongelukkige geval dat juist die sector van de arbeidsmarkt volledig verstopt zit heeft men geen alternatieven, want daarvoor is men te gespecialiseerd. De 'Groningse' oplossing lijkt daarom eerder een verschuiving dan een oplossing van het probleem.

Wat betreft de prognoses in het HOOP-rapport dient niet vergeten te worden dat de arbeidsmarkt voortdurend verandert. Ook hier geldt dat het aanbod de vraag beïnvloed. In de jaren '70 voorspelde men bijvoorbeeld voor 1980 een groot overschot aan academici, met name onder technische wetenschappers en juristen zou de werkloosheid gigantisch stijgen tot respectievelijk 9000 en 8400. In werkelijkheid waren er in 1980 slechts 600 werkloze technische wetenschappers en 430 werkloze juristen. De arbeidsmarkt bleek zich soepel te hebben aangepast aan het toegenomen aanbod.

Aanpassing van de vraag

De oplossing voor de werkloosheid onder historici zoeken de meesten dan ook in een aanpassing van de vraag. In plaats van juristen en economen zouden werkgevers eens een historicus moeten aannemen voor vacatures waarvoor niet zozeer specifieke vak-kennis vereist is, maar waar men zoekt naar mensen met algemene academische kwaliteiten. In ongeveer eenderde van de personeelsadvertenties van de overheid wordt gevraagd om een 'universitaire opleiding' zonder specificaties omtrent die opleiding. Op het gebied van communicatie en voorlichting wordt in 25% van de gevallen een algemeen academicus gevraagd, terwijl dit percentage voor beleids- en bestuursmedewerkers zelfs 48% bedraagt. In Amerika bijvoorbeeld is het heel normaal dat historici op grond van algemene academische kwaliteiten werk vinden bij de overheid en in het bedrijfsleven. In Nederland kan dit ook zo worden.

De arbeidsmarkt voor historici is dus potentieel heel groot. Helaas zijn er echter ook andere academici die op dit soort banen azen en moet met hen een zware concurrentiestrijd geleverd worden. Haast algemeen is de gedachte dat het daarom voor de individuele geschiedenisstudent van groot belang is zich door middel van bijvakken en nevenactiviteiten te profileren.

„om aan de kost te komen!“

Wat kunnen we zelf doen?

In verschillende onderzoeken is aandacht besteed aan de rol die bijvakken spelen bij het verwerven van een baan. Met name in het Leidse onderzoek is hier expliciet naar gekeken. De uitkomst is nogal merkwaardig. Het meest succesvolle bijvak zou wijsbegeerte der geschiedenis zijn. Waarschijnlijker is het belangrijker welk type student voor bepaalde vakken kiest, dan het vak zelf. Zo zou het kunnen zijn dat wijsbegeerte der geschiedenis een zwaar vak is en dat alleen goede en gemotiveerde studenten dit vak kiezen. Een echt goede analyse van de rol die keuzevakken spelen in het 'nieuwe stijl-programma' is tot op heden niet mogelijk geweest, omdat de aantallen afgestudeerden die dit programma gevolgd hebben te klein zijn.

Uit ondermeer het Amsterdamse onderzoek komt naar voren dat studenten die veel activiteiten naast hun studie ontplooiën in het algemeen eerder baan buiten onderwijs en wetenschap vinden dan zij die dit niet doen. Een belangrijke factor is echter ook de mate waarin men bereid is om ander werk te doen dan men in eerste instantie voor ogen had.

Geconstateerd kan worden dat vooral op het punt van de rol die bijvakken nu precies spelen in de profilering, en daarmee de concurrentiepositie van de historicus, weinig duidelijk is. Illustratief is wellicht het Rotterdamse experiment, waarin men een historische opleiding koppelt aan een beroepsvariant. Hoewel Rotterdamse afgestudeerden een duidelijker profiel hebben dan de meeste andere historici wijkt het werkloosheidspercentage nauwelijks af van het gemiddelde werkloosheidspercentage onder historici.

Om er achter te komen welk profiel een historicus zich zou moeten aanmeten en welke sterke punten hij moet accentueren in de concurrentiestrijd met andere academici zou men te rade moeten gaan bij de werkgevers. Voor historici is dit, zoals vermeld, nog nooit uitgezocht, maar voor letterenstudenten wel. De profielschets die uit het onderzoek van Twijnstra en Gudde naar voren kwam was die van de 'toepassingsgerichte generalist'. Dat wil zeggen dat werkgevers van de letterenstudent verwachten dat hij zijn studiekeuze goed kan motiveren, dat hij dus niet te ver van zijn vak afdrijft, maar dat hij naast zijn vakkennis wel beschikt over een specifieke, praktische vaardigheid die hem aantrekkelijk maakt voor een startfunctie.

Praktische vaardigheden waarop Letteren afgestudeerden hoog scoren zijn: vaardigheden in de Nederlandse taal en communicatief vermogen. De onderzoekers raden dan ook aan om deze vaardigheden zowel in de studie als naar buiten toe te benadrukken. Eén van de belangrijkste middelen om praktische vaardigheden en kennis op te doen en bovendien een belangrijke ingang van de arbeidsmarkt zijn stages. Men raadt dan ook aan om stages in de studie op te nemen. Hoewel bovengenoemde zaken de kans op de arbeidsmarkt positief kunnen beïnvloeden spelen de persoonlijkheidskenmerken van de sollicitant waarschijnlijk de belangrijkste rol bij een sollicitatie, hetgeen ook in andere onderzoeken naar voren komt.

Hoewel het Rapport van Twijnstra en Gudde impliciet ook de problematiek van historici behandelt moeten enige kanttekeningen gemaakt worden wat betreft de relevantie van dit onderzoek voor historici. Het lijkt namelijk onwaarschijnlijk dat de sterkste punten van de historicus goede beheersing van de Nederlandse taal en communicatief vermogen zijn. Dit wordt waarschijnlijk door de meeste historici zelf niet zo gevoeld. De Stichting Vakgerichte Belangenbehartiging Historici bijvoorbeeld noemt (in overleg met enkele grote ondernemers) de volgende kwaliteiten: een academische achtergrond, helicoptervisie, de vaardigheid om uit de

omvangrijke informatiestromen relevante elementen te sporen, het snel herkennen van de feitelijke problematiek, analytisch vermogen, zelfstandig functioneren, korte en heldere rapportage, zowel schriftelijk als mondeling (communicatief vermogen), en ruime inzetbaarheid.

Geschiedenisstudenten volgen natuurlijk een wezenlijke andere studie dan talenstudenten. Het is daarom onlogisch om voor beide groepen dezelfde aanbevelingen te doen. Duidelijk is dat de conclusie en aanbevelingen van het rapport van Twijnstra en Gudde meer betrekking hebben op de talenstudies dan op de studie geschiedenis. Een apart onderzoek naar het imago van de historicus en de mogelijkheden om zijn kansen te vergroten is daarom zinvol.

LITERATUUR

Academische Raad, *Letterenstudies en bedrijfsleven*. Verslag van de gespreksgroep Letterenstudies en Bedrijfsleven, 1984.

R. Bronneman-Helmers, 'De arbeidsmarkt voor hoger opgeleiden', in *Stukwerk* 1984/nr. 15, Sociaal Cultureel Planbureau, Rijswijk 1984.

H. Grimbergen, 'Emigratie biedt oplossing voor werkloze academici', in *de Volkskrant*, 17-7-1984.

H. Roozenbeek, *Geschiedenisstudie en werkgelegenheid*. Leiden 1985 (onderzoeksverslag).

M. de Baar, N. Kreuwels, 'Jaargang 1982', in I. Strouken, A. van der Zeijden (red.), *Historici aan het werk*. Utrecht 1986.

Th. Pollmann, 'De arbeidsmarkt voor historici', in I. Strouken, A. van der Zeijden (red.), *Historici aan het werk*. Utrecht 1986.

J. van Slooten, A. de Valk, R. Wielers, *Historisch perspectief*. Groningen 1986 (onderzoeksverslag).

Twijnstra Gudde NV, *Het Arbeidsmarkt-perspectief voor Letterenstudenten*. Deventer 1986.

A.H.M. Verrijt, *Opleiding en arbeidsmarkt bij de studierichting Maatschappij-geschiedenis aan de EUR*. Rotterdam 1986 (onderzoeksverslag).

F. van Esch, 'Op HOOP van zegen', in *Palaver* 13 (1984), Amsterdam 1987.

Hoger Onderwijs en Onderzoek Plan (HOOP). Zoetermeer 1987.

J.A.A.M. Bevers, A.H.M. Verrijt, *Verslag van de enquête onder afgestudeerde*

historici KU Nijmegen. Nijmegen (onderzoeksverslag).

Brochure: *Maatschappijgeschiedenis studeren in Rotterdam 1989-1990*. Rotterdam 1988.

J.J.P. de Jong, *Historicus en Buitenlandse Zaken; een geslaagde symbiose*. Zoetermeer 1988 (Artikel is geschreven in het kader van de Contemporanisten-dag op 20 december 1988 te Groningen.)

M. Prenger, S. Veeneman, 'Maatschappelijk nut, de arbeidsmarkt en historici', in *Palaver* 5 (1988), Amsterdam 1988.

S. Veeneman, *De historicus aan het werk*. Amsterdam 1988 (onderzoeksverslag).

B. Wilbrink, *Arbeidsmarktorientatie voor studie-adviseurs*, Amsterdam 1988 (paper voor studiedag Landelijke Vereniging van Studie-Adviseurs).

Folder svbH, *De Historicus uw toekomstige collega*.

Boek van de maand

B.G.J. de Graaff bespreekt:

H.L. Wesseling, 'Indië verloren, rampspoed geboren en andere opstellen over de geschiedenis van de Europese expansie. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 1988, 358 blz., prijs f 34,90.

Deze artikelenbundel van de Leidse historicus Wesseling bevat 15 bijdragen, waarvan alleen de inleiding niet eerder gepubliceerd is. Van de overige, verschenen in de afgelopen 15 jaar, werden er 6 eerder afgedrukt in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* en werden er eveneens 6 in twee of meer tijdschriften geplaatst. Voorwaar een prestatie, vooral als men bedenkt, dat al eerder bij dezelfde uitgever een bundel van artikelen betreffende Wesselings andere wetenschappelijke liefde

verscheen onder de titel *Vele ideeën over Frankrijk*.

Men hoeft zich dan ook geen zorgen te maken, dat Wesseling in de publikatiestrijd om het bestaan als historicus ten onder zal gaan. Van een recensent wordt evenwel het hanteren van nog andere criteria verwacht dan die van de meetlat en het telraam.

De bijdragen zijn gegroepeerd in drie delen met de titels 'Kolonialisme en imperialisme'

(7 bijdragen), 'Nederland en het moderne imperialisme' (4) en 'De dekolonisatie en verder' (3). Voor de regelmatige lezer van het *tyg*, *Spiegel Historiael* en het *NRC Handelsblad* zullen de meeste bijdragen niet nieuw zijn. De inhoud betreft onderwerpen als de imperialisme-discussie, koloniale oorlogen, de Conferentie van Berlijn van 1884-1885, buitenlandse visies op het Nederlandse koloniale bestuur en de lange-termijn-gevolgen van kolonialisme en dekolonisatie.

De invalshoek van Wesseling

Het aardige van verzameld werk is dat het naast een min of meer inhoudelijke samenvatting vooral ook een visie biedt op de auteur. Licht- en schaduwzijden treden sterker naar voren dan bij lezing van een enkel artikel. Wat ten eerste opvalt is dat Wesseling geen

archiefrat is. Hij behoort veeleer tot het genus van de boekenwurm. Zijn werk is voornamelijk gebaseerd op de studie van literatuur en gedrukte bronnen. Bij de essays vormt deze beperking geen enkel bezwaar, bij meer concrete studies als 'Nederland en de Conferentie van Berlijn, 1884-1885' en 'Nederland en Marokko, 1880-1912' is deze voorkeur voor gedrukte bronnen (of is het een afkeer van archieven?) problematischer. De lezer prijst zich bij dergelijke artikelen gelukkig, dat Wesseling in elk geval de beschikking had over de groene delen van de *RGP*, want waar hij deze kan benutten, wint het verhaal duidelijk aan scherpte.

Het gemis aan scherpte is ook terug te voeren op een specifieke benadering van de realiteit. De grootste interesse van Wesseling hebben motieven, ideologieën en doctrines. De koloniale ideologen en de strategen van de koloniale oorlogen nemen in het eerste deel een vooraanstaande plaats in. De lezer hoeft overigens niet te vrezen, dat Wesseling ten prooi valt aan deze denkers. Daarvoor is hij een te onafhankelijke geest, zoals bijvoorbeeld blijkt uit zijn opmerkingen over de continuïteit tussen koloniale ambtenaar en ontwikkelingswerker, geuit tijdens een feestrede in het hol van de leeuw, het Koninklijk Instituut voor de Tropen.

Maar wel legt de keuze voor bepaalde bronnen en voor het mentale aspect van de werkelijkheid beperkingen op aan Wesseling's aanbod aan de lezer. Zo worden in het artikel 'Nederland als koloniaal model' wel de opinies in andere landen (met name Frankrijk) over het Nederlandse koloniale bestuur geschetst, maar de auteur moet eraan gissen of die opinies ook invloed hebben gehad op de besluitvorming in die landen ten aanzien van de koloniën (p. 151).

Aan de andere kant moet worden opgemerkt, dat bij de gekozen beperkingen Wesseling zich een meester toont in het opsporen van dilemma's, paradoxen en spanningen. Dit vermogen tot contrasteren, de goede keuze van citaten en de heldere stijl maken het gebrek aan beeldenrijkdom grotendeels goed.

Visies en inhouden

Iedere auteur mag zijn eigen preferenties hebben, maar het is de vraag of in een bundel over 'de geschiedenis van de Europese expansie' het accent zo sterk op de reflectie en zo weinig op de aard der dingen mag liggen. In de speciaal voor de bundel geschreven inleiding, getiteld 'De Europese expansie: begrippen en problemen' blijkt het duidelijkst, welk een moeite de auteur heeft met het benoemen der dingen. Hierin geeft Wesseling

een aantal in hun onderlinge samenhang weinig doordachte definities van 'Europese expansie', 'kolonialisme', 'imperialisme' en 'neokolonialisme'. Dit gebrek aan logische consistentie van een auteur, die voorzitter is van het Centrum voor de Studie van de Europese Expansie aan de Leidse Universiteit en die in deze bundel zichzelf en de lezer de vraag stelt of er misschien een 'Leidse school' (p. 183) bestaat met betrekking tot de studie van het imperialisme, moet ongetwijfeld teleurstellend heten.

We beperken ons tot enige punten van kritiek. Europese expansie wordt gedefinieerd als '*de geschiedenis van de relaties tussen Europese en andere culturen, hun wederzijdse beïnvloeding en de geleidelijke groei van een globale universele beschaving*' (p. 18).

Men kan zich afvragen of ter aanduiding van zulk een complex niet even goed begrippen als 'mondiale confrontatie', 'mondiale homogenisering' of 'geschiedenis van de mondiale interdependentie' zouden kunnen worden gebruikt. Kennelijk heeft de auteur zich deze definitie relatief recent eigen gemaakt, gezien ook zijn constatering dat we misschien '*beter niet slechts van expansie maar van expansie én reactie kunnen spreken*' (p. 34).

Wesseling heeft de reactie nu trachten te verdisconteren in zijn definitie van Europese expansie, maar Europese expansie blijft voor hem in feite wat hij in een kennelijk onbewaakt ogenblik noemt '*de uitbreiding van de Europese beschaving over de wereld*' (p. 13). De reagenten op dit beschavingsoffensief komt men in zijn bundel dan ook zelden tegen.

Maar hoe helder is de nu door Wesseling gekozen definitie? Men is geneigd te denken, dat de door hem gedefinieerde 'Europese expansie' al vanaf de Oudheid plaats heeft en nog tot in een verre toekomst zal voortduren. Maar die neiging moet volgens Wesseling nu juist vreemd zijn: '*We moeten er dus voor waken de Europese expansie te laten vervluchtigen in een vaag concept van dominantie en afhankelijkheid. Laten we daarom vasthouden aan het concept van de Europese expansie als een specifieke periode uit de wereldgeschiedenis...*' (p. 33), namelijk het tijdsbestek van 1492 tot de dekolonisatie (1945-1975). Maar is er dan bijvoorbeeld na de dekolonisatie geen sprake meer van relaties en wederzijdse beïnvloeding tussen Europese en andere culturen en is er ook geen geleidelijke groei meer van een globale universele beschaving? Over die vragen is toch op zijn minst discussie mogelijk.

In het opstel 'Naar een geschiedenis van de

RECENSIES

In 't kort

IN 'T KORT is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen, worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt later besproken in 'Recensies'.

In de tientallen eeuwen dat mensen leefden in het Nederlandse landschap is het natuurlandschap omgevormd tot een cultuurlandschap. Dat gebeurde stapsgewijs, door kleine veranderingen. Deze kleinschalige ingrepen worden nu vaak gezien als cultuurhistorisch waardevolle elementen.

De invloed van de mens op het landschap én van de natuurlijke omstandigheden staat centraal in *Het Nederlandse landschap* onder redactie van S. Barends e.a. Acht deskundige auteurs geven vanuit een historisch-geografische benadering een overzicht van de in ons land voorkomende landschapstypen en hoe deze tot stand zijn gekomen. Het boek kost f 29.50 en verscheen bij Matrijs in Utrecht.

Op grond van het materiaal dat zich in het Leidse gemeentearchief en in het archief van de Hollandse graven bevindt schreef F.J.W. Kan *Sleutels tot de macht*, dat verscheen bij uitgeverij Verloren in Hilversum (prijs f 48,50). Deze dissertatie behandelt de ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420. Niet alleen uit politiek, maar ook uit sociaal, economisch en godsdienstig gezichtspunt schetst de auteur de stedelijke elite van deze Hollandse stad. Onder redactie van Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopman en B.C.M. Jacobs kwam bij Van Gorcum in Assen deel 3 uit in de serie 'Brabantse Rechtshistorische reeks' onder de titel *De Heerlijke stad* (f 38,-). De bundel bevat uiteenlopende opstellen va-

riërend van de inhuldiging van de heren van Breda tot aan de beschrijving van de stad Turnhout van de 14e tot de 18e eeuw. Het uitgangspunt voor de samenstellers was de relatie stad-heer in verschillende Brabantse steden, waarbij de vraag gesteld werd of de situatie van 'heerlijke stad' een stad tot voordeel of tot nadeel heeft gestrekt.

Eveneens bij Van Gorcum verscheen het vierde deel in de 'Groninger Historische reeks', een bundel opstellen van de hand van W.J. Formsma. *Geschiedenis tussen Eems en Lauwers* werd uitgebracht ter gelegenheid van Formsma's 85e verjaardag en bevat artikelen die uiteenlopende aspecten van de geschiedenis van Stad en Lande belichten, vanaf de late middeleeuwen tot aan het midden van de negentiende eeuw. Een bibliografie van de werken van Formsma completeert het geheel. (Prijs f 45,50).

Na verschijning, vorig jaar, van Simon Schama's succesvolle boek over de Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw komt uitgeverij Agon met een 'opvolger'. *Patriotten en bevrijders* is de vertaling van het in 1977 voor het eerst (in het Engels) verschenen boek over de revolutie in de Noordelijke Nederlanden in de jaren 1780/1813. Het meest valt op dat Schama de revolutionaire woelingen in de Republiek een autonoom karakter toekent. Hij herziet daarmee het oude beeld van de patriotten als door het buitenland gemani-

dekolonisatie' mist men opnieuw een heldere definitie. De auteur deelt slechts mee, dat we onder de dekolonisatie 'gewoonlijk de gebeurtenissen [verstaan] die plaatsvonden tussen ongeveer 1945 en 1975', waarna een opsomming volgt van voormalige koloniën met hun onafhankelijkheidsdata. Opnieuw krijgt men de indruk dat de jaartallen de wachters moeten zijn van een begrip, dat naar zijn aard onvoldoende wordt gedefinieerd.

Het is jammer, dat de bundeling van zijn artikelen de auteur niet tot grotere begripsmatige helderheid heeft gebracht.

Tot slot

Intussen heeft de lezer een aantal verspreid verschenen artikelen betreffende de trits kolonialisme-imperialisme-dekolonisatie in een handzaam formaat bijeen. Voor lezing ervan is overzichtskennis van de algemene en Nederlandse geschiedenis na 1500 een vereiste. Zonder deze voorkennis laten de bijdragen, waarin begrippen van karveel tot wisselbrief, van Fasjoda-incident tot Balkancrisis en van Pincoff-schandaal tot Weinreb-affaire bekend worden verondersteld, zich niet gemakkelijk lezen, ondanks de in de tekst verspreide soms zeer fraaie zwart-wit illustraties (ruim 40 in getal).

En als ik een voorkeur mag uitspreken voor een van de drie onderdelen van het boek, dan zou ik 'Nederland en het moderne imperialisme' aanbevelen, waarvan de essentie door Wesseling zelf kernachtig is samengevat in één zin (p. 220): 'Het Nederlandse gedrag was dat van een, koloniaal gezien, saturierte mogendheid die tegenstribbelend het pad van het imperialisme werd opgedreven'.

puleerde marionetten. Het boek is, in paperback-uitgave, verkrijgbaar voor f 49,50.

Ter gelegenheid van 175 jaar Koninklijke marine liet uitgeverij De Bataafsche Leeuw *De kroon op het anker* verschijnen. (Prijs f 49,50). De auteurs, allen als historicus in dienst van de marine, hebben, onder redactie van G.J.A. Raven, beoogd een naslagwerk te leveren waarin de hoofdlijnen van 175 jaar marinegeschiedenis worden uitgediept. Bijzondere aandacht besteden de schrijvers aan de band van de marine met het koningshuis. In een bijlage worden bovendien de organisatie, de schepen en de vlagofficieren uit deze periode gepresenteerd.

In *Van kookschool tot hogeschool* is de geschiedenis te lezen van honderd jaar huishoudonderwijs. Het gaat in dit boek, onder redactie van H. Rijnveld-Van Dijk, om de Haagsche Kookschool, de eerste huishoudschool in Nederland. Men leidde er in de loop der jaren leraressen op die hebben bijgedragen aan de verbreiding van hygiëne, voedingsleer en warenkennis. Aan het huidige instituut spelen modernere vakken een rol zoals Toegepaste Huishoudwetenschappen en Diëtik. Matrijs in Utrecht verzorgde deze uitgave. De prijs bedraagt f 19,90.

Hoe katholieke onderwijzers werden opgeleid en welke denkbeelden er binnen katholieke kring leefden over het ideale onderwijs en de ideale onderwijzer valt te lezen in *De katholieke onderwijzersopleiding 1889-1984* van H. de Frankrijker (Uitgave Intro, Nijkerk f 39,50). Uit het onderzoek blijkt dat het roepingsideaal bij de meeste kwekelingen voorop stond en dat de ideale onderwijzer op de eerste plaats katholiek behoorde te zijn. In de jaren zestig vindt een onderwijskundige wending plaats, waarna de expliciet katholieke component steeds verder naar de achtergrond schuift.

J. Talsma promoveerde begin dit jaar op *Het recht van petitie, verzoekschriften aan de Tweede Kamer en het ombudsmanvraagstuk* in de periode 1795-1983. In een aantal uiteenlopende artikelen gaat hij onder andere in op het recht van petitie zoals dat in Nederland is gehanteerd, de positie van gouvernements-solliciteurs in de 19e eeuw en beschrijft hij de overwegingen die leidden tot de instelling van een nationale ombudsman. Gouda Quint in Arnhem gaf de bundel uit. De prijs bedraagt f 65,-.

De tijd waarin de boeren de dienst uitmaakten in het bestuur van agrarische plattelandsgemeenten heeft veel langer geduurd dan menigeen verwachtte. Deze

periode ligt nu definitief achter ons. Het gebied is zelfs niet meer bij uitstek de wereld van agrariërs in ruimere zin. Zonder dat het de publieke aandacht trok hebben anderen het roer overgenomen. Q.J. Munters schreef er *De stille revolutie op het agrarische platteland* over dat bij Van Gorcum in Assen verscheen. Prijs f 29,50.

H. Schröder verzorgde de redactie van de bundel *Intellect kent geen sekse*, die verscheen bij Kok in Kampen. Het boek bevat 14 opstellen over opmerkelijke vrouwen uit de 19e en 20e eeuw. Het gaat daarbij om klinkende namen zoals Aletta Jacobs, Maria Montessori, Virginia Woolf, Margaret Mead en Simone de Beauvoir; vrouwen die zich manifesteerden op uiteenlopende terreinen. De prijs van deze bundel bedraagt f 32,50.

Onder de titel *Pijlen van naamloze liefde* verscheen bij uitgeverij SUA een serie van 30 portretten van pioniers die bijdroegen tot een beter begrip, tot een rechtvaardige behandeling en de emancipatie van homoseksuelen gedurende de laatste twee eeuwen. Wetenschappelijke auteurs als Hirschfeld en Freud worden besproken, schrijvers als De Sade en Gide maar ook 'bekende' Nederlanders als J.A. Schorer, de arts Von Römer en de jurist Helpman. De bundel kost f 34,50.

Om de kwaliteit van het nageslacht van J. Noordman beschrijft de Nederlandse eugenetische beweging tussen 1900 en 1950. Er wordt onderzocht op welke sociale ontwikkelingen de eugenetica een antwoord wilde geven en welke maatregelen er werden gepropageerd. Tevens wordt het debat over de gezinspolitiek waar het een nageslacht zonder erfelijke afwijkingen betreft onderzocht. SUN uitgeverij gaf het boek uit. De prijs f 39,50.

Kees Torreman

NIEUWE SERIE

Paul Veyne e.a., *Geschiedenis van het persoonlijk leven I. Van het Romeinse Rijk tot het jaar duizend*. Agon, Amsterdam 1987, 526 blz., talrijke zwart-wit illustraties, f 75,-.

Sinds Friedländer in de vorige eeuw zijn magistrale *Sittengeschichte Roms* schreef, zijn er steeds boeken over het dagelijks leven in het oude Rome ter beschikking geweest. Al de epigonen, zoals Carcopino (*La vie quotidienne à Rome*, ook als Prisma) hebben ervoor gezorgd dat 'het dagelijks leven' steeds een onderdeel is geweest van de antieke cultuurgeschiedenis. In die zin hoeven de

kleio

Franse nieuwe historici de 'Altermiswischenshaft' niets te leren; niettemin spreekt Duby in zijn 'Woord vooraf' van een gevaarlijk traject, door onontgonnen gebied, zonder voorgangers die het materiaal hadden geordend.

Duby bakent het terrein van het persoonlijk leven af met het concrete dagelijkse leven (woning, kamer, bed en dergelijke) aan de ene kant en met het individualisme aan de anderzijds. 'Persoonlijk' betreft de 'zone van immuniteit om zich terug te trekken, waar eenieder de wapens en afweermiddelen mag afleggen die hij nodig heeft wanneer hij zich in het openbaar waagt' (p. 6/7). Het verschil met het genre 'dagelijks leven' wordt toch niet heel duidelijk. De uitwerking door het schrijverscollectief Veyne, Brown, Patlagean, Rouché en Thébert, voor diverse tijdvakken zorgt ook al niet voor verheldering van het concept 'persoonlijk'.

Maar ze weten wel waarover ze het hebben. Stuk voor stuk tonen de gerenommeerde geleerden hun superieure beheersing van het bronnenmateriaal. Moeiteloos worden de stukken aan elkaar gepraat: Paul Veyne (Romeinse Rijk) en Peter Brown (late oudheid) staan natuurlijk voor kwaliteit van informatie. Alleen de zorg voor de compositie laat veel te wensen over: vooral Veyne praat er rustig op los. Het zo geroemde, wat mij betreft vermaledijde, Franse essayisme verbindt de prachtige bronnenteksten met pseudo-diepzinnigheden (het is geen boek om leerlingen in handen te geven). Browns verhaal heeft meer structuur. Hij verbindt de grote geschiedenis met die van het persoonlijk leven; deze aanpak doet wel eens vragen rijzen over de uitvoerbaarheid van Duby's concept. Iedere auteur denkt weer het zijne/hare van de idee 'persoonlijk'. Evelyne Patlagean slaagt er mijns inziens het beste in voor een afgebakende tijd en een afgebakende ruimte (Byzantium, 10de en 11de eeuw) de interactie tussen het publieke leven en de privésfeer te laten zien.

De kwaliteit van dit – zware en gecondenseerde – boek is de vakbekwaamheid van de schrijvers afzonderlijk. De illustraties zijn veelal zeer origineel; de inferieure drukwaliteit en de ronkende bijschriften tasten het kijkgenoege niet te zeer aan. Maar waarom is er wel een illustratieverantwoording en geen lijst van bronnen? (Dat er geen noten zijn, vind ik prima.)

Tenslotte een obligate klacht: kan er van het vertaalsbudget voor een boek van deze standaard echt geen huur van een deskundige af? Deze had moeiteloos de foutjes die het gevolg zijn van het vertalen door niet-specialisten eruit gekamd: Philostratos en niet Philostrates (Frans natuurlijk: Philostrate), Andromaque (Andromache), Artemodoros

niet Artimidores, Sulla niet Sylla, hippodroom i.p.v. van hippodrome, peristylum i.p.v. peristyle, cardo maximus i.p.v. grand cardo, en dergelijke: een boek dat pretendeert klassiek te worden, verdient een klassicus.

Anton J.L. van Hooff

ARTIKELENBUNDELS

Menna Prestwich (ed.), *International Calvinism 1541–1715*. Clarendon Press, Oxford 1985. Paperback-editie 1987. 403 blz. £ 12.50.

Naar aanleiding van de herdenking van de Herroeping van het Edict van Nantes (1685) heeft Prestwich dertien specialisten van internationale faam bereid gevonden een bijdrage te leveren aan een overzichtswerk dat het Calvinisme en de verbreiding ervan in samenlevingsverbanden die opmerkelijk van elkaar konden verschillen tot onderwerp heeft. De titel is in zoverre bedrieglijk, dat lang niet alle bijdragen de periode tot 1715 bestrijken. Slechts vier artikelen reiken tot de zeventiende eeuw: R.J.W. Evans behandelt Hongarije en aangrenzende staten van 1540 tot 1700, W.A. Speck en L. Billington beschrijven het calvinisme in de Noordamerikaanse koloniën van 1630 tot 1715, Myriam Yardeni bestudeert 'French Calvinist Political Thought' van 1534 tot 1715 en Philippe Joutard vraagt zich af of de Herroeping van het Edict van Nantes voor het Franse calvinisme het einde of juist een hernieuwing betekende.

De overige bijdragen zijn er niet minder interessant om. Richard Stauffer geeft een *up to date* portret van Calvin, Gillian Lewis beschrijft het Genève van Calvin en Beza, Menna Prestwich, die in een zeer leeswaardige inleiding het internationale karakter van het calvinisme onderstreept, heeft ook Frankrijk van 1559 tot 1629 voor haar rekening genomen. Henry J. Cohn gaat in op de rol van de territoriale vorsten in Duitsland van 1559 tot 1622, Patrick Collinson onderzoekt de relatie tussen Engeland en het internationale calvinisme in de periode 1558–1640 en Michael Lynch die van Schotland in dezelfde tijd. Elisabeth Labrousse heeft het Franse calvinisme in de jaren 1598–1685 voor haar rekening genomen.

Behalve de inleiding van Prestwich zijn vooral ook nog twee andere bijdragen vermeldenswaard: Alastair Duke geeft in 'The ambivalent face of calvinism in the Netherlands, 1561–1618' (p. 109–134) blijk van een grote belezenheid in de Nederlandse historiografie, ook die van zeer recente datum; Herbert Lüthy geeft een heldere samenvatting van wat hij reeds in de jaren zestig in een drietal boeken heeft neergelegd over bank-

wezen en industrialisatie in relatie tot het calvinisme, onder de uitnodigende titel 'Variations on a theme by Max Weber' (p. 369–390).

Al bij al is het een niet licht verteerbare bundel. De waarde ervan lijkt me vooral hierin gelegen dat het in kort bestek de meest recente ontwikkelingen in de studie van het calvinisme in de verschillende landen weergeeft. Dat verklaart ook waarom reeds kort na de eerste druk een paperback-editie ten behoeve van een breder publiek van de persen is gerold. Voor het tertiair onderwijs is aanschaf ervan in de bibliotheek zeker verantwoord.

A.W.F.M. van de Sande

C. Blaas e.a., *Stedelijke Nijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. Enige beschouwingen en cases studies*. VUGA, 's-Gravenhage 1986, 222 blz., prijs f 42,50.

Het is natuurlijk onmogelijk in kort bestek acht afzonderlijke opstellen uitputtend te bespreken, te meer daar lang niet alle stukken onder één noemer zijn te brengen. Het gezamenlijke thema was de stedelijke nijver. Het gaat hierbij in de eerste plaats om urban history, of zoals Blaas in zijn inleidende opstel schrijft, om de oorzaken en gevolgen van urbanisatieprocessen. Met name moet dan worden gelet op de demografische ontwikkelingen en de groeiende sociale mobiliteit.

De bundel is geschreven voor een breed geïnteresseerd publiek, maar het ene stuk is dat meer dan het andere. Als voorbeeld kan men het zeer interessante stuk van Van Herwaarden nemen dat toch wel erg nauwkeurige en aandachtige lezing vergt. Door vergelijking van de stedelijke rivaliteit in respectievelijk Toscane, Vlaanderen en Holland komen bepaalde parallellen naar voren. Om er een van de vele te noemen: bij de overgang van feodale naar territoriale vorstendommen, gepaard gaande met of mede gevolg van monatisering, een groeiende rol van het geld, liepen vorstelijke en stedelijke belangen in hoge mate gelijk op. De intern stedelijke tegenstellingen werden fel uitgevochten en hebben grote invloed gehad op de uiteindelijke bestuursvormen. Deze en andere stellingen worden in het artikel fraai uitgewerkt.

Een ander soort verhaal is het geestige be-toog van Frijhoff over het nut van de universiteiten: de commercie was erbij gebaat en de land-, tuin- en wijnbouw. Een universiteit behoorde overigens niet bij een stad, maar bij de kerk. Pas in de 15e en 16e eeuw komt hierin verandering.

In het slotartikel schrijft Bank hedendaagse geschiedenis in zijn helder verhaal over de

verschillende fusies van de Nederlandse dagbladen. De mate waarin de rivaliteit tussen Amsterdam en Rotterdam, want daar verschijnen de echte landelijke kranten, hierbij meespeelde wordt goed aangeduid. Het hele proces van stijgende arbeidskosten en noodzakelijke technische vernieuwingen in de jaren zestig bracht fusies en concentraties, bijvoorbeeld de *Tijd* en de *Maasbode*, de *NRC* en het *Handelsblad*, de inkrimping van het *Vrije Volk*. De komst van de commercie in de omroep (1967) verhaastte het proces. De 'culturele revolutie' en de ontzuiling in dezelfde tijd bracht ook verval in de trouw aan de 'eigen' kranten.

Er zijn hier maar een paar auteurs met name genoemd en dan nog met uiterst beperkte inhoudelijke opmerkingen, terwille van de ruimte. Er is echter meer interessants in de bundel te vinden. Hij is voor de leraar leuk om te lezen.

Hij geeft een blik op een nieuwe geschiedenisbenadering: the urban history. Scripties en werkopdrachten in de stad kunnen er uit worden gedistilleerd. Om nog een voorbeeld te noemen, de vergelijkende studie van Binnenveld en Van Lieberg over de ontwikkeling van de Amsterdamse en Rotterdamse ziekenhuizen in de 19e eeuw kan overal toegepast worden bij de bestudering van de plaatselijke gezondheidszorg.

Kortom, het is in de eerste plaats een bundel voor de leraar, maar deze kan de leerling wijzen op leuke, informatieve artikelen.

S.Y.A. Vellenga

Jan Bank e.a., *In dienst van het gehele volk. De West-Europese sociaal-democratie tussen aanpassing en vernieuwing, 1945-1950.* Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 1987, 177 blz., prijs f 19,90.

Ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van de Wiardi Beckman Stichting werd onder deze titel een tweedaagse conferentie gehouden. Er werd aandacht besteed aan de ontwikkelingen in Engeland, Zweden, België, Nederland en Duitsland tussen 1945 en 1950. Behalve in het laatste land droegen de sociaal-democraten toen regeringsverantwoordelijkheid. Het waren hoogtijdagen voor de socialistische partijen, in tegenstelling tot de huidige situatie.

Dit boek bevat de lezingen, die op dit congres werden gehouden. Met een inleidend en een afsluitend artikel wordt gepoogd een meer algemeen beeld van deze periode te geven. Wim Kok legt in het laatste artikel een verbinding tussen verleden, heden en toekomst. Bart Tromp tracht in een inleidend artikel tot een aantal algemene observaties te komen. Onder de titel 'Gouden Jaren voor het Democratisch Socialisme?'

geeft hij in een kort bestek op zijn bekende, soms behoorlijk polemische wijze, doorspekt met onnodig vakjargon een redelijk beeld van de volgende artikelen. Tromp slaagt er echter niet in een algemene analyse te maken. Meer dan een beknopte herhaling van de opgenomen artikelen is het niet geworden.

De artikelen over het Britse, Belgische en Nederlandse socialisme van de hand van respectievelijk Kenneth O. Morgan, Mieke van Haegendoorn en Jan Bank zijn het meest toegankelijk. Ze geven een fraai beeld van overeenkomsten en verschillen in zowel ideologie als uitwerking van de leidende socialistische partijen in deze periode. Het Zweedse opstel van de hand van Thorsten Nybom is veel minder gemakkelijk leesbaar, niet in het minst omdat het voor de gemiddelde lezer om tamelijk onbekende materie gaat en Nybom te veel bekend verondersteld. Het Duitse artikel, geschreven door Kurt Klotzbach leidt, net als de SPD in die periode overigens, onder het feit dat er in het naoorlogse Duitsland slechts een beperkte mate van bestuursverantwoordelijkheid was. Daarbij had de SPD na 1933 als nationale partij volledig opgehouden te bestaan. Het moeizaam zoeken van de weg terug werd het thema van het nogal theoretische artikel. Ook na de terugkeer van de democratische verhoudingen duurde het nog lang voor de SPD de zo begeerde nationale regeringsverantwoordelijkheid kreeg te dragen.

De lezer krijgt een aardig inzicht in de successen, maar ook de teleurstellingen van de toenmalige, vaak grote, socialistische leiders. Een nuttig boek, waarin met veel liefde over socialistische politiek geschreven wordt.

Joke van der Leeuw-Roord

OUDHEID

Emiel Eyben, *De onstuimigen. Jeugd en (ondeugd) in het Oude Rome. De Nederlandse Boekhandel/Kok, Kapellen/Antwerpen 1987, 214 blz., circa 20 zwart-wit foto's.*

In 1977 promoveerde de auteur op een vuistdik proefschrift *De jonge Romein volgens de literaire bronnen der periode ca. 200 v.Chr. tot ca. 500 n.Chr.* Dit boek, waarvan de titel doet denken aan zwoele Franse films, is daarvan een verkorte versie. Ten opzichte van de dissertatie brengt *De onstuimigen* niet alleen winst in leesbaarheid, maar ook in duidelijkheid. Het boek brengt een 'Gesamtbild', zoals Eyben dat zelf noemt (p. 10); inderdaad geeft de rijke materiaalverzameling een kaleidoskopisch beeld van het leven van de gegoede Romeinse jeugd, in

kleio

nummer 5/89
pagina's 26 en 27

zijn mannelijke variant; van het meisjesleven is aanzienlijk minder bekend. De schrijver is zeer consequent in zijn overtuiging dat jeugd in de Romeinse oudheid vooral *temeritas* (onstuimigheid) betekende; zo gelooft hij Cicero op zijn woord dat de wet die minimumleeftijden voor staatsambten voorschreef, de *Lex Villia annalis*, bedoeld was om al te teugelloze jeugdigen uit de functies te houden en als zodanig dus recht deed aan de jeugd als een apart levensperiode; mij lijkt de verklaring dat daarmee de concurrentie tussen de regenten van Rome werd verminderd, even waar.

Door een spervuur van citaten die op soepele wijze in het betoog zijn vervlochten, moet de lezer ervan overtuigd raken dat de *adulescentia* ook in Rome een aparte levensfase vertegenwoordigde; veel herkenbare eigenschappen worden door de Ouden aan jongemannen toegeschreven. De felheid van het jonge leven vroeg ook in de oudheid om ruimte. Maar er zit ook in de mensopvatting van de oudheid – wat Collingwood voor de antieke historiografie heeft genoemd – een fundamenteel *substantialisme*, dat de eigenheid van de jeugd ontkent. Met instemming haalt Eyben Cicero's woord aan: '*Nadat de begeerten der jeugd uitgegist waren, kwamen op volwassen leeftijd uitmunten deugden te voorschijn.*' Maar die uitspraak betekent dat de mens een vaste, hopelijk blanke, pit heeft, die onveranderlijk is; na wat uitrazen in de jeugd onder de connivente blik van de ouderen komt de *eigenlijke* aard toch wel weer tevoorschijn. Hiermee wordt principieel ontkend dat men als jong mens kon groeien, echt anders worden.

De kracht van Eybens boek zit niet in de theoretische stellingname – het debat daarover voeren wij beiden in het verband van een interdisciplinair studiecentrum van de universiteit van Leuven –; wat hij geeft is 'Sittengeschichte' in de beste zin van het woord: een nogal veronachtzaamd aspect van de antieke wereld wordt door zijn enthousiaste pen tot leven gewekt. Hij laat zien waar de jeunesse dorée van Rome zich ophield: op sportterreinen, in theaters en andere oorden van openbare vermakelijkheid. We zien jongeren warm lopen voor de woordkunst, zich 'onstuimig' bekeren tot filosofie of religie. En de inwijding in de erotiek vormt de climax. Maar sommige jongeren bekennen zich tot een radikale onthouding.

Eyben beheerst als geen ander de bronnen en gebruikt de kennis om een levendig panorama te ontvouwen; ik heb dit 'onstuimige' boek met plezier gelezen.

Anton J.L. van Hooff

Philipp Vandenberg, *Caesar & Cleopatra*. De Haan, Houten 1987, 272 blz.

In de huidige cultus van het ondernemerschap moeten we met respect kijken naar de handige jongens die geld uit (oude) geschiedenis weten te slaan. Met veel flair heeft Philipp Vandenberg zich een bestaan verschaft als auteur van een hele reeks populair-wetenschappelijke boeken over het oude Egypte en de Grieks-Romeinse oudheid.

Beide belangstellingssferen gaan een huwelijk aan in *Caesar & Cleopatra*; heel duidelijk wordt in deze titel van de Duitse Bertelsmann-auteur dat Egypte meer ruimte geeft aan zijn onmiskenbaar talent om geschiedenis tot leven te wekken dan het antieke Rome; het gebrek aan kennis en begrip is bij dit laatste onderwerp pijnlijk duidelijk. De flaptekst bazuïnt de belezenheid van de schrijvers in oude auteurs als Plutarchus, Flavius Josephus, Cicero en Vergilius uit. Een vierde deel met aantekeningen en een index moet de burger wijs maken dat hij met een standaardwerk te doen heeft. Maar de marge van mijn recensie-exemplaar staat vol met vraag- en uitroptekens bij reeksen van onjuist verwerkte inlichtingen. Een enkele maal heeft het onbegrip van de vertaler nog wat fouten toegevoegd; b.v. de Romeinen blijken al eeuwen over een *grondwet* te beschikken (p. 31).

Vandenberg is niet zonder pretenties; menig misplaatst, niet (of verkeerd) vertaald Latijns citaat moet suggereren dat een diep historisch denker ons van zijn geestelijke vruchten laat proeven (één voorbeeldje dan, op pagina 184: *videant consules* betekent zoveel als 'dan zou men wel verder zien', terwijl onze lezers natuurlijk meteen de formule herkennen waarmee de senaat aan de consuls de volmacht gaf om *handelend* op te treden: *videant consules ne quid detrimenti respublica capiat*). Vandenberg is zelfs belezen in filosofen van de twintigste eeuw; daaraan danken we deze potsierlijke diepzinnigheid: '*Verliefdheid, zegt Ortega y Gasset, is een geestelijke angina, bij Marcus Antonius was het een psychische difterie*' (p. 199).

Weken lang heeft het boek van de oudhistorische charlatan op mijn nachtkastje gelegen; het bezorgde me teveel ergernis om als slaapmiddel te dienen. Pas het deel *Cleopatra* waarin de erotische fantasieën van Vandenberg ruim baan krijgen, zorgde voor een welverdiende, weldadige roes.

Anton J.L. van Hooff

JAPAN

***Leraar onder Japanners. Brieven van dr. K.W. Gratama betreffende zijn verblijf in Japan 1866-1871.* Ingeleid en geannoteerd door H. Beukers, L. Blussé, R. Egink. De Bataafsche Leeuw, Amsterdam 1987, 168 blz.**

***Herinneringen aan Japan 1850-1870. Foto's en fotoalbums in Nederlands bezit.* Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1987, 234 blz., prijs f 39,50.**

De laatste tijd zijn er in Nederland verschillende boeken gepubliceerd over onze relatie met Japan in de vorige eeuw. Eindelijk, zou je daar aan toe willen voegen, want het is een opmerkelijke zaak dat er in Nederland altijd zo weinig belangstelling voor dat onderwerp is geweest. Zo'n twee eeuwen lang is Nederland immers het enige westerse land geweest waarmee de Japanners contacten onderhielden.

Er zijn nu twee boeken verschenen die elkaar op waardevolle wijze completeren. *Leraar onder de Japanners* verhaalt de ervaringen van K.W. Gratama in Japan in de jaren die uitermate belangrijk waren voor de ontwikkeling van dat land, nadat in 1854 de westerlingen zich er met geweld toegang hadden verschaft. Gratama was een officier van gezondheid die in 1866 in dienst trad van de shogun, de feitelijke leider van het land, om medisch onderwijs te geven, aanvankelijk in Edo (het huidige Tokyo), later in Osaka, waar hij een laboratorium bouwde waar de grondslag werd gelegd van het scheikundig onderwijs in Japan. In dit boek volgen wij via zijn brieven zijn werkzaamheden en ervaringen, terwijl ook uitgebreid verslag wordt gedaan van de reis naar Japan die liep over Nederlands- en Brits-Indië. Tal van interessante bijzonderheden maken dit boek tot een levendig en boeiend document, waarbij enkele goede inleidingen de nodige achtergrond verschaffen over Gratama en het Japan van zijn tijd. Er staan enkele illustraties in.

Het tweede boek, *Herinneringen aan Japan*, helpt ons de periode 1850-1870 duidelijker voor ogen stellen. Het bevat uitsluitend foto's, soms van buitengewone kwaliteit, en dit fraai verzorgde boek zou men daarom in handen wensen van ieder die in het onderwerp belang stelt.

Zoals uit het voorgaande al blijkt, beide boeken lijken mij aanwinsten niet alleen voor de docent maar ook voor de schoolbibliotheek. Pauline Becker

WO I

Milo Dor, *De laatste zondag: de aanslag van Sarajevo 1914*. Uitgeverij Hollandia, Baarn 1987, 239 blz. Vertaald uit het Duits door J.M.A.G. Hendriks.

De auteur, wiens eigenlijke naam Milutin Doroslovac luidt, is in ons taalgebied een vrij onbekende. Voor zover mij bekend is dit boek het eerste van deze Oostenrijkse schrijver-journalist van Servische afkomst dat in het Nederlands is vertaald.

Het boek, dat is opgezet als een roman met een documentaire-achtig karakter, gaat over de fatale gebeurtenissen in Sarajevo in 1914 gezien door de ogen van de op dat moment 37-jarige rechter-commissaris Leo Pfeffer. Pfeffers reguliere taak is het controleren van perspublicaties, maar op 28 juni treft hem het noodlot: al wandelend met zijn dochter in de stad is hij getuige van de consternatie die de eerste – mislukte – aanslagpoging op aartshertog Frans-Ferdinand veroorzaakt. Als plichtsgetrouw ambtenaar begeeft hij zich naar zijn kantoor, waar zijn superieuren hem onmiddellijk belasten met het verhoren van Cabrinovic, de eerste arrestant. Later na de tweede – nu wel gelukte – aanslag volgen meer arrestanten, waaronder Princip.

Het afnemen van de verhoren is voor Pfeffer geen gemakkelijke taak: de arrestanten zijn dikwijls al hardhandig door de politie aangepakt en verhoord. Cabrinovic en Princip geven aan Pfeffer wel onmiddellijk hun eigen daden toe, maar zijn aanvankelijk uiterst zwijgzaam over mogelijke medeplichtigen en opdrachtgevers. Aan de andere kant moet hij opboksen tegen vooroordelen van zijn superieuren, die het liefst zo snel mogelijk bewijzen voor de betrokkenheid van Servië bij de aanslag willen zien.

Dit wordt dan ook Pfeffers tragiek. Door zijn humane wijze van ondervragen krijgt hij uit de verdachten tal van bekentenissen los. Als representant van het Oostenrijks-Hongaars bestuursstelsel moet hij hen in bescherming nemen tegen tal van functionarissen van datzelfde stelsel, die met de wet een loopje willen nemen. In zijn ogen zijn de arrestanten eigenlijk slachtoffers geworden. Uit de verhoren krijgt Pfeffer steeds meer de indruk dat de aanslag door deze jonge Bosniërs op eigen initiatief is gepleegd. Wel hebben zij medewerking van enkele Serviërs gekregen, maar van een rechtstreekse betrokkenheid van de Servische regering is geen sprake. Als Pfeffer echter later het ultimatum van de regering in Wenen aan Servië onder ogen krijgt, voelt hij hoe hij niet meer is geweest dan een klein, onbelangrijk radertje in een reusachtige machine. Zijn werk lijkt voor niets te zijn geweest. Ook hij is slachtoffer! De oorlog zal nu toch uitbreken.

'De laatste zondag' is een prettig boek om te lezen, maar doet wel een enorm beroep op het voorstellingsvermogen van de lezer. Heel jammer is het dat er nergens foto's en situatietekeningen geplaatst zijn. Mij dunkt dat daardoor het boek voor een groter publiek toegankelijker zou zijn geweest. Ook is het te betreuren dat de auteur zijn bronnen niet vermeldt.

Misschien had de Nederlandse uitgever wat meer rekening moeten houden met het eigen lezerspubliek door een inleiding over dit onderwerp geschreven door een Nederlandse deskundige te plaatsen. Opmerkingen in het voorwoord over heftige emoties die deze aanslag bij sommigen nog veroorzaakt, zullen de gemiddelde Nederlandse lezer beslist niet aanspreken.

Voor de 'fijnproevers' onder de leerlingen lijkt mij dit een heel aardig boek. Maar de gemiddelde leerling zal, vrees ik, snel afhaken gezien de grote hoeveelheid onbekende namen van personen en de onbekendheid met de geografische situatie.

G.P.M. Persoon

DE WERELD OP ZAK

'De wereld op zak' is de titel van een serie informatieve prentenboeken speciaal voor het basisonderwijs. Tot nu toe zijn er zesentwintig delen verschenen. Ze zijn – ook los – in de boekhandel verkrijgbaar.

De eerste drie delen gewijd aan een historisch onderwerp worden hierna besproken. Ook over geschiedenis gaan:

nr. 15, R. Brice, Het avontuur van de aardappel;

nr. 16, J-P. Reymond, Geen wereld zonder metaal;

nr. 20, N. Grenier, In het spoor van de Indianen.

Omvang en prijs is hetzelfde als die van de besproken boekjes.

Cees van der Kooij

'DE WERELD OP ZAK'

M. Courtault, *Naar het wilde westen*. Zwijzen, Tilburg 1988, 36 blz., 'De Wereld op zak', deel 4, f 10,95, oorspronkelijke titel: 'Vers l'Ouest, cow-boys et pionniers' (1986), vertaling en bewerking A. Starmans, illustraties D. Grant.

In dit deeltje uit de serie 'De wereld op zak', bestemd voor het documentatiecentrum van de basisschool, wordt een moeizame tocht van pioniers uit 1830 naar het westen van Amerika beschreven. Aan de orde komen de vervoermiddelen en wat er mee genomen

kleio

nummer 5/89
pagina's 28 en 29

werd, de route met de gevaren onderweg, de overnachtingen, het voedsel, de contacten met Indianen en de duur van de reis. Vervolgens komt het opbouwen van een bestaan aan de orde en de groei van nederzettingen op de westkust. Apart wordt ingegaan op cowboys, pelsjagers en goudzoekers. Aan de relatie met de oorspronkelijke bewoners van het land, de Indianen, wordt maar kort aandacht besteed. Ten slotte zijn er nog paragrafen over de ontwikkelingen op het gebied van het vervoer tussen beide kusten en over beroemdheden als Davy Crockett en Buffalo Bill.

De informatie – ondersteund door kleurrijke illustraties – is over het algemeen duidelijk. De vraag waarom de pioniers deze zware tochten ondernamen blijft onbeantwoord. De Indianen hadden zeker meer plaats in dit boekje verdiend. Een gemiste kans is de onduidelijke kaart op de bladzijden 6 en 7, die niet als geografisch oriënteringspunt voor de lezer fungeert. Voor een eerste kennismaking met dit onderwerp biedt dit boekje zeker een aantal interessante gegevens. Na grondige analyse ontstaat het idee dat door beter geordende teksten en een inhoudsvollere keuze voor de literatuurpagina's een beter beeld van het onderwerp mogelijk geweest was en dat is jammer.

M. Farré, *Achter de muren van het kasteel*. Deel 5, f 10,95, oorspronkelijke titel 'A l'abri des chateaux forts' (1985), vertaling en bewerking M. Messing, illustraties D. Thibault.

Dit boekje geeft eerste antwoorden op vragen rondom het thema middeleeuws kasteel. De informatie bestaat uit korte paragrafen tekst met als titel een vraag ('Wanneer zijn de kastelen gebouwd?' bijvoorbeeld) of een constatering ('Een ridder is vooral een strijder te paard'), ondersteund door goede, kleurrijke illustraties. De informatie heeft betrekking op het kasteel als fenomeen: ligging, uiterlijk (onderdelen en functies) en op het leven van de bewoners. Hierbij komen zowel politieke (de positie van de heer) als sociaal-economische (het landgoed met het dorp, de boeren, de handwerkslieden, de diensten, de belasting) als culturele (opleiding kinderen, inrichting huizen, vrije tijd) aspecten aan de orde.

Over het algemeen komt de informatie duidelijk over. Een aantal begrippen blijft onuitgewerkt, zoals herendiensten en blijde. Het boekje geeft enig houvast voor de plaatsing in de tijd: '1000 jaar geleden', '12e eeuw' en '15e eeuw'. Deze dateringen geven hoofdmomenten van de periodisering van de kastelengeschiedenis aan, maar de ontwikkeling, die tot deze periodisering ge-

leid heeft, wordt voor de lezer niet verklaard. Voor onderwerpen als het leven op een kasteel, een toernooi en een belegering van een kasteel vinden leerlingen in dit boekje goede informatie. Jammer is het dat er geen Nederlandse kastelen in afgebeeld zijn en dat ook in de beschrijvingen van het kasteel te weinig terug te vinden is van de bouwgeschiedenis van de kastelen in het Nederlandse gebied.

C. Courtalon, *De schatten van de farao*. Deel 7, f 10,95, oorspronkelijke titel 'Sur les bords du Nil, au temps des pharaons' (1986), vertaling en bewerking A. Starmans, illustraties C. Brontin.

Dit boekje heeft meer te bieden dan de Nederlandse titel aangeeft; de oorspronkelijke titel maakt dit duidelijk. Door middel van korte paragrafen tekst en fraaie, gekleurde tekeningen wordt gepoogd een beeld op te roepen van het leven in het oude Egypte. Na een introductie van het landschap, de flora en de fauna wordt aandacht besteed aan de bewoners, de huizen, de kleding, het voedsel, de vrije tijd, het schrift en de godsdienst (inclusief de opvattingen over het leven na de dood). Naast deze culturele aspecten van het leven is er ook aandacht voor politieke (de farao en de schrijver) en voor sociaal-economische aspecten (beperkt tot landbouw, jacht en visvangst).

Geïnteresseerde leerlingen zullen het boekje met belangstelling bekijken en er zeker heel wat informatie uit kunnen halen. Helaas lijdt het boek aan enige – vooral didactische – tekortkomingen: een te vage plaatsing in de tijd (3000 jaar geleden), te summiere uitwerking van begrippen (mummificeren, balsemen, obelisk, sarcofaag), teveel uitgaand van 'de' Egyptenaar (=?), weinig gestructureerde informatie over de sociaal-economische kant van het leven (waarvan leefden de bewoners van Egypte toen?) en te weinig informatie over de politieke aspecten van de samenleving, met name over de politieke rol van de farao.

Indien over dit onderwerp nog geen materiaal in het documentatiecentrum aanwezig is, kan aanschaf overwogen worden. Met name aspecten als de piramiden en het schrift komen duidelijk aan de orde.

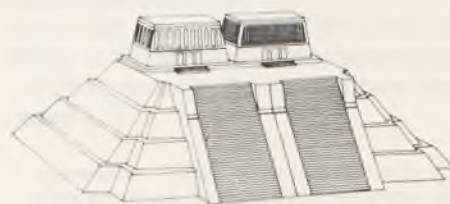
KLEIO-DIDACTICA nr. 16

Samenstelling: Ronald Donk, docent aan de CLZ te Zwolle; Bart Engbers, leraar in Utrecht en medewerker van het SIO; Henk Kuiper, student aan de CLZ te Zwolle; de eindredactie was in handen van Tineke Bogaerts.

Overdrukken van het leerlingenboekje zijn bij de VGN te bestellen voor f 5,50 (in stevige kaft, geniet). Bij bestelling van 2 t/m 10 exemplaren f 4,50 per stuk; meer dan 10 exemplaren f 3,50 per stuk (alles incl. porto). U kunt bestellen door het betreffende bedrag over te maken op postgirorekening 128701 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag.

Vergeet niet het nummer (KD 16) en het gewenste aantal op te geven!

Bij deze Didactica hoort een bouwplaat van de Templo Mayor, de grote zonnetempel van de Azteken in Mexico-Stad. Deze is bij de redactie te bestellen door het overmaken van f 7,50 op postgirorekening 1354516 t.n.v. C. Bogaerts/redactie Kleio te IJsselstein.

Ideetje misschien...?

L. Verberne

Tijdens mijn hospiteerstage maakte ik een klein lessenpakket voor een Atheneum 2 klas. In groepjes deden de leerlingen zelf historisch onderzoek. Aan de hand van een vragenlijst werden een aantal (gedeeltelijk bewerkte, maar zo authentiek mogelijke) teksten doorgenomen. Met een groepsprodukt, tijdbalk en bijbehorende toelichting, kan het projectje afgesloten worden.

Instructies

Er zijn twee soorten teksten:

a. teksten met het opschrift 'getuige nr. ...'.
In het najaar van 1567 is in Venlo een onderzoek begonnen naar ketterij en beeldenstorm in 1566 en 1567. De teksten met het opschrift 'getuige nr. ...' zijn gedeelten uit de aantekeningen die gemaakt zijn bij het verhoren van 46 getuigen. De getuigen hebben de aantekeningen ondertekend.

b. teksten met een nummer, een datum en brief van ... aan ...

Dit zijn gedeelten uit de brieven die Charles van Brimeu, de stadhouder van Gelre (de hoogste bestuurder van het gewest Gelre, waarin Venlo lag) schreef aan Margaretha van Parma (de landvoogdes die de Nederlanden bestuurde namens Filips II) en andersom.

1. Verdeel zelf binnen je groep de teksten. Iedereen doet dus maar een gedeelte en vertelt daarna de anderen wat hij/zij gevonden heeft. De groep kiest één persoon uit die namens de hele groep de antwoorden opschrijft.

2. Lees voordat je met je teksten begint eerst alle vragen door. Je weet dan bij het lezen van de teksten waar je op moet letten.

3. Lees je eigen 'portie' teksten goed door en schrijf op wat belangrijk is.

4. Als alle teksten gelezen zijn (je mag elkaar best helpen als er problemen zijn: sommige teksten zijn moeilijker dan andere) dan probeer je met de groep de onderstaande vragen zo volledig mogelijk te beantwoorden.

5. Bekijk elk antwoord nog eens met de hele groep. Is iedereen het er mee eens? Degene die straks het woord doet schrijft het uiteindelijke groepsantwoord netjes op. Zet bij elk antwoord de nummers van de teksten waar je het antwoord uitgehaald hebt.

Vragen

1. Wordt er in de teksten een oorzaak genoemd voor de beeldenstorm en de ketterij in Venlo?

2a. Vanaf welke datum was er een *vaste* protestantse predikant in de stad?

b. Waar in de stad hielden de protestanten hun diensten?

c. Wanneer werd de predikant (onder 2a) eruit gezet?

d. Waarom denk je dat hij juist toen weggejaagd werd?

3. Waar gingen de aanhangers van de nieuwe godsdienst naar toe toen er nog geen predikant in Venlo-stad was.

4a. Welke predikanten worden in de bronnen met name genoemd?

b. Zeg van deze predikanten waar ze hun predicates hiielden (de plaatsen zo precies mogelijk noemen).

5a. Wat deden de bestuurders van Venlo tegen de aanhangers van de nieuwe leer?

b. Wordt daarvoor een reden gegeven in de bronnen?

6a. Wat deed de stadhouder tegen de aanhangers van de nieuwe leer?

b. Wordt daarvoor een reden gegeven in de bronnen?

7a. Wordt er in de bronnen iets gezegd over de hoeveelheid aanhangers van de nieuwe leer in Venlo?

b. Zeggen alle bronnen hierover hetzelfde?

c. Als er verschillen zijn, probeer dan te bedenken *waarom* de bronnen niet hetzelfde zeggen.

8. Maak een lijstje van aanhangers van de nieuwe godsdienst. Vul ook in of ze van het mannelijk of van het vrouwelijk geslacht zijn en als je het beroep, de functie of de plaats in de maatschappij (arme sloeber, hoge heer) weet, kun je dat ook invullen. Gebruik daarvoor onderstaande tabel (als je wilt kun je die ook op een ander blad over tekenen).

kleio

Aanhangers van de nieuwe godsdienst.

naam	m/v	beroep/plaats in maatschappij

- Kun je uit het lijstje van vraag 8 iets opmaken?
- In welke kerk(en) in Venlo is volgens de teksten beeldenstorm geweest?
- Probeer een definitie te geven van 'beeldenstorm'.
- In de teksten staan dingen die niet mochten (die strafbaar waren) maar die de protestanten wel deden.
Noem de strafbare feiten die je in de teksten kunt vinden.
- Maak een *tijdbalk* van 1566/1567 en zet daar de belangrijkste gebeurtenissen op volgorde bij. Als je de datum weet zet er die dan ook bij.
Schrijf bij de tijdbalk een toelichting, waarin je het hele verhaal als een soort artikel voor de krant vertelt. Je mag het ook best illustreren.

Getuige nr. 7

Henrick van Hushoven, schepen* deser stadt Venloe, ongefeerlick twee off drye ende veertich jaer olt, heeft ... getuycht und geseicht (...)
dat hij, toen hij met de anderen van de raad de kerk binnenkwam, daar iemand met de naam Holtacker en Jan van Loons oudste zoon op het St.-Jorisaltaar heeft zien staan. Zij stonden op het punt het altaar te vernielen, maar dat is verhinderd door Greffraedt en anderen van de raad. Hij zei verder dat Jacob Doeysen en Peter Swagerman tegelijkertijd bezig waren van het altaar van het kramersgilde* een lichter* af te breken. Het beeld van St.-Nicolaas lag al op de grond, maar hij heeft niet gezien wie dat daar heeft neergegoooid. (...)
... was onderteyckent aldus Henrick Hushoven. Den XXVII Septembris anno 1567 voermiddach.

- * schepen – de schepenen zorgden met de schout van de stad voor de rechtspraak.
- * kramersgilde – een kramer verkoopt allerlei spullen in een kraampje of een klein winkeltje.
- * lichter – kandelaar of lantaarn.

Getuige nr. 12

Heer Peter die Hoeck, alias Camp, pastor der parochiekerk* tho Venloe, olt seven ende dertich jaeren, (...)
Hij (= de pastoor) was eens met het Heilig Sacrament* op weg naar een zieke vrouw. Toen hij op de markt was aangekomen zei ene Jan Duycker tegen hem: 'Hé, paap, is het nou nog niet afgelopen met die boevenstreken. Je moet je schamen om de mensen met die spullen te bedriegen'. Toen hij terugkwam van de zieke kwam hij langs een huis dat de Vrijburch* heet. Daar stak Simon Teunis – die daar een kamer gehuurd had – zijn hoofd door het raam en zei: 'Donder toch op met dat goochelspul, de duivel zal U halen'. (...)

Op 27 augustus anno 1566 was hij (= de pastoor) in de kerk, toen er verschillende groepjes burgers, groepjes van vijf, zes en acht personen, de kerk binnenkwamen. Hij zag wel dat dat niet veel goeds voorspelde, dus hij is naar hen toegegaan en heeft gezegd dat ze overal van af moesten blijven. Als ze iets van plan waren dan hadden ze daar de toestemming van de heren van de raad voor nodig. Toen is hij* meteen de kerk uitgegaan en heeft de heren van de raad gevraagd of ze eens in de kerk wilden gaan kijken. Hij dacht namelijk dat het zover was en dat de kerk of de altaren verwoest en geplunderd zouden worden. Hem is gevraagd de namen van die burgers te noemen, maar hij zei dat hij die niet kende.

- * parochiekerk – de voornaamste kerk van de stad, ook wel grote kerk genoemd = St. Martinuskerk.
- * Heilig Sacrament – de pastoor heeft waarschijnlijk een kistje of een zak met zalf en olie bij zich gehad. Dat wordt hier het H. Sacrament genoemd.
- * Vrijburch – huis op de hoek van de Jodenstraat en de Houtstraat.
- * hij – ook hier weer de pastoor.

Getuige nr. 13

Dirck Kueten, coster der parochiekercke* binnen Venloe, olt seven ende tzeftich jaer (...)
Volgens hem ligt de oorzaak (van de beeldenstorm e.d.) in de prediking van de nieuwe leer, een prediking die lange tijd in Tegelen door drost Holtmolen* georganiseerd is. Daar zijn de burgers toen naar toe gegaan, zodat de predikant op den duur eerst vóór de stadsmuren en later in de stad gebracht is (...) Hij zei dat hij er zeker van was, dat het grootste deel van zijn stadsgenoten nog aan de kant van de heer en de kerk staat, want

anders zou het voor de vromen niet zo goed afgelopen zijn als nu, seggende datter noch wel tweedelen vromen jegens een deel guesse offte sectarissen sal zyn. (...)

Ende was onderteyckent aldus. Ich Dyryck Knyt custos ecclesie Venlonensis (= koster van de kerk van Venlo).

* parochiekercke – de voornaamste kerk van de stad, ook wel grote kerk genoemd (= de St. Martinuskerk).

* drost Holtmolen – de drost is een hoge bestuurder op het platteland. Drost Frans van Holtmolen was Drost van Brünnen (1549–1579) en heer van Tegelen (1540–1584). Kasteel Holtmühle in Tegelen is nog niet zo lang geleden gerestaureerd.

Getuige nr. 24

Guede Baersdonck, borgersche (= burgeres) und ... wysmoeder* der stadt Venloe, soeven of acht ende vyftich jaer ongefeerlick olt, und gevraecht by wat (= welke) vrouwen sy als wysmoeder geweest heeft, und wat (= welke) und hoe veel kynderen sy van vrouwen alhier ontfangen heeft, die in Cedron* ofte sunst (ergens anders) vander nyeuwer predican ten gedoopt syn.

Ze zei dat Geurt de Rode en Lenart de Wilde, smid, wonende in de Peperstraat, ... hun kinderen in Cedron hebben laten dopen (...)

* wysmoeder – vroedvrouw (vroed = wijs, verstandig): vrouw die helpt bij de bevalling, 'verloskundige'.

* Trans Cedron, Cedron. Klooster (zie plattegrond nr. 9)

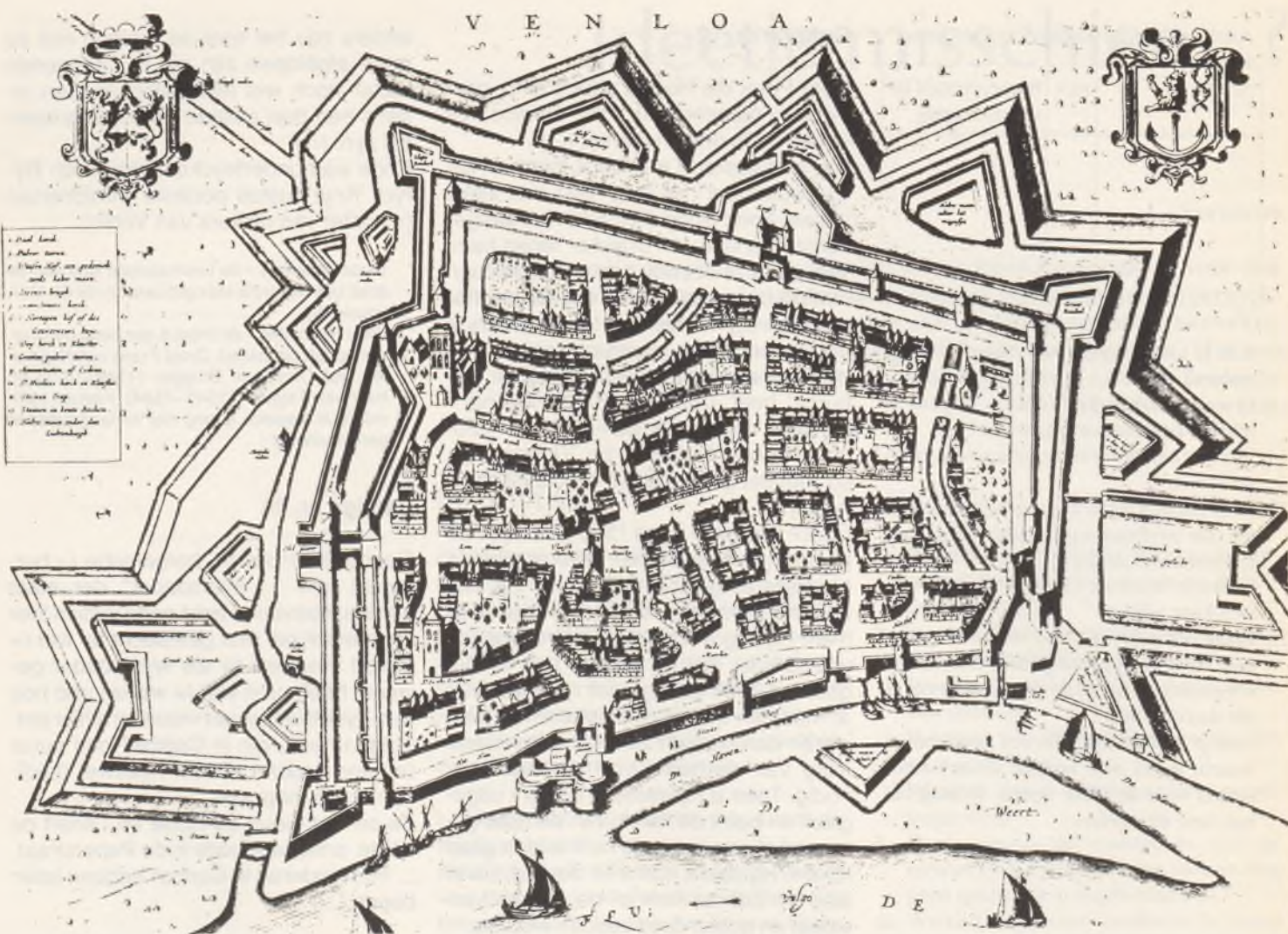
Getuige nr. 36

Anneken Munstermans, borgersche deser stadt Venloe, byden Trans Cedron woenende, alt ongefeerlick soeventich jaer (...)

seyt dat die voerscreve (bovengenoemde*) predican Engelbertus den vyfden Octobris anno XVe ses und tzeftich voerleden* met mennichte van burgeren ingen Trans Cedron gebracht (...) Verclaerende nyet tho kunnen schryven, und nyet meer van als (= alles) tho weten.

* bovengenoemde – namelijk in het stuk tekst dat hier niet is afgedrukt.

* voerleden – verleden. Bedoeld wordt afgelopen jaar.

Getuige nr. 43

Anna van Kessel, burgerssche deser stadt Venloe und by den Trans Cedron* woenende, olt ongefeerlick twee of drye ende dertich jaer (...)

zei dat, toen zij in de Cedron aankwam, het beeldenstormen bijna afgelopen was, behalve dan dat ze gezien heeft dat Gielis Cannegieters daar in de kerk van de Cedron met een houweel de grote stenen van het altaar naar beneden trok en dat Sesken en Sybert van Blerick, wevers, en verder Theunis van Bon en ene Esau, de zoon van de goudsmid, de beelden en dergelijke in de bovengenoemde kerk losrukten en op een hoop gooiden (...) Verclaerende nyet tho kunnen schryven.

* Trans Cedron – of Cedron. Klooster in Venlo, net binnen de muren (zie plattegrond nr. 9).

Getuige nr. 44

Grietgen Knypen, burgerssche deser stadt Venloe und by den Trans Cedron woenende, olt by die vyftich jaer (...)

zei dat ze gezien heeft hoe Peter Smeedtgens en Heynrick Pyper, kettellapper*, door een smal gangetje naast het bovengenoemde klooster zijn gegaan, over de muur geklommen zijn en toen de deuren van het kerkje en de grote poort van de kloosterhof hebben opengedaan. Zij stond in haar deur en heeft gezien hoe toen een grote menigte volk de kerk van het Cedron is binnengegaan. Zij heeft hen op de altaren zien afgaan en ze begonnen daar toen op te slaan en te beuken en toen hebben ze alles in de hof van de Cedron op een hoop gegooid. Verder zei ze dat, terwijl de anderen bezig waren de altaren en beelden in de kerk te verwoesten, de predikant tussen Jan van Bracht en Goert Huysken de Cedron is binnengegaan met veel andere mensen van wie

ze de namen niet kan noemen. En toen haar gevraagd werd wie zij naderhand met wapens bij Cedron heeft zien staan, zei ze dat zeer veel geuzen die ze niet kent, daar in groten getale met wapens hebben gestaan. Ende was aldaer onderteyckent Gryet Knypen. Den IX^{en} October 1567.

* ketellapper – iemand die koperen ketels repareert.

Getuige nr. 45

Pauwels Broers, woonende buyten die Laerpoert* der stadt Venloe ingen Eyckelboom*, olt over die vyftich jaer. Hem werd de eed afgenomen en gevraagd, wie de spreekstoel gebouwd heeft toen predikant Van gen Hörstgen voor het eerst bij zijn huis Den Eyckelboom voor de geuzen kwam preken.

Hij zei dat niet te weten, omdat dat 's nachts gebeurd was (...) Hij voegde daar nog aan toe dat van alle kanten veel volk was gekomen om de predikant te horen: van Kempen, Gelre, Nederweert en ook van Venlo. Toen gevraagd werd wie die uit Venlo waren, zei hij dat hij dat niet wist, want hij had er niet zo op gelet. Op de vraag of die predicaties daar vaak hadden plaatsgevonden zei hij, dat dat wel zes of zeven keer gebeurd was, de keren dat bij de Papegay* gepredikt was niet meegerekend. Toen werd hem gevraagd of hij zelf gezien heeft dat drost Frans van Holtmolen* met zijn vrouw naar de predicatie is gegaan en dat deze Frans van Holtmolen de predikant met zijn wagen heeft meegenomen. Hij antwoordde dat hij dat de eerste keer dat de predikant kwam preken gezien heeft, maar daar voegde hij aan toe dat hij Holtmolen na die eerste keer daar niet meer gezien heeft, maar dat hij de vrouw van drost Holtmolen wel vaker gezien had bij de predicaties. Verclaerende nyet tho kunnen schryven.

* Laerpoort – de Laer of Laerpoort (op plattegrond van Blaeu Laeijpoort): tegenwoordig de Keulse Poort.

* Den Eyckelboom – huis (waarschijnlijk herberg) in de Ganzenstraat.

* De Papegay – herberg op de Kaldenkerkerweg, hoek Papegaaistraat.

* Frans van Holtmolen (Holtmeulen, Holtmuelen, Houtmuelen) heer van Tegelen 1540–1584. Het kasteel Holtmühle te Tegelen is nog niet zo lang geleden gerestaureerd.

Joannes Pontanus, pastoor van Blerick, zegt van Van gen Hörstgen het volgende: 'dat hij quam prediken buijten Venlo onder eenen boom, en profiteerde seggende: die van Venlo noemen mij Cackhosius, maer ick sal die van Venlo, die hosen so vol maecken, dat sy in hondert jaer nog niet syn uytgewassen.

187. 21 augustus 1566 Brief van Brimeu aan Margaretha

Mevrouw.

Hierbij moet ik Uwe Hoogheid laten weten (tot mijn grote spijt) dat er gepredikt is in de omgeving van Venlo en van Roermond. Ik heb de indruk dat de overheid van die steden er weinig aan doet. Daarvan is de reden (zoals ze zelf zeggen) dat de predikanten openlijk waarschuwen dat men niet moet proberen henzelf of hun toehoorders kwaad te doen. Anders zullen de geuzen zich ermee bemoeien en dat zal zeker tot grote verwoestingen leiden. (...)

Uw nederige en gehoorzame dienaar,
Charles de Brimeu.

218. 22 september 1566 Brief van Brimeu aan Margaretha

Mevrouw.

Vandaag heb ik uit Venlo bericht ontvangen dat sommige stedelingen aan de magistraat toestemming zijn gaan vragen om de predikant, die nu al een tijdje buiten de stad gepredikt heeft, in de stad toe te laten. Toen de magistraat* merkte dat zij niet van hun plannen af te brengen waren zijn door middel van een hoornblazer alle burgers bij elkaar geroepen. De magistraat heeft toen gevraagd of degenen die het verzoek hadden ingediend en die er tegen waren dat de prediking verhinderd werd, apart gingen staan. Maar zij waren bang dat duidelijk zou worden dat ze maar met een klein groepje waren en daarom hebben ze samen met alle andere burgers besloten (na een waarschuwing van de magistraat: de koning zou zeker behoorlijk kwaad zijn vanwege die predicaties en ze zouden misschien hun privileges* verliezen) de predikant uit de stad te verbannen. (...)

Uw nederige en gehoorzame dienaar,
Charles de Brimeu.

* magistraat – de bestuurders van de stad.

* privileges – bijzondere voorrechten die de koning aan de stad Venlo gegeven had.

244. 4 oktober 1566 Van Brimeu aan Margaretha

Mevrouw. (...)

Te Venlo is eergisteren onrust onder de bevolking ontstaan en de magistraat heeft het prediken buiten de stadsmuren moeten toestaan. (...)

259. 11 oktober 1566 Van Magaretha aan Brimeu

Mijn beste neef (...)

... en in ieder geval moet U, zoals ik al vaker heb gezegd zorgvuldig optreden en persoonlijk de verschillende steden een bezoek brengen om het kwaad te laten ophouden. U moet degenen die twifelen sterken in hun mening en degenen die nog aan de goede kant staan daar houden. U moet hen aansporen en bemoedigen. U kunt het best in de stad Venlo beginnen, waar men, zoals U schreef, de predikant binnen de muren heeft gebracht. Hier heeft die predikant nog geen vaste grond onder de voeten en kunt u het beste de zaak herstellen en de predikant laten weggagen. Als u daarmee langer wacht, dan wordt dat veel moeilijker of misschien zelfs onmogelijk.

453. 10 oktober 1567 Van Brimeu aan Margaretha

Mevrouw.

Ik had enkele mensen naar Venlo gezonden om de inwoners ertoe over te halen hun predikant weg te jagen. Ik heb vandaag bericht gekregen dat men dat inderdaad gedaan heeft en ik heb gehoord (maar ik weet niet of het waar is) dat de inwoners van Roermond hetzelfde hebben gedaan en dat een groot deel van de burgers is weggevlucht. Als ik Uwe Hoogheid raad mag geven over wat verder gedaan moet worden, dan lijkt het me goed dat U zich meester maakt van beide steden, nu ons leger nog zo dichtbij is. Ik ben namelijk bang dat, als het leger verder trekt, de predikanten weer binnengehaald zullen worden en dat het dan nog slechter wordt dan tevoren. (...)

KLEIO KRANT

Verslag van de excursie naar de 'Nieuwe Hollandse Waterlinie'

De binnenstraat van Fort Honswijk

Op zaterdag 15 april j.l. vertrokken 100 deelnemers in twee bussen naar de vestingwerken. Onverwacht was het stralend weer geworden. Natuurlijk had iedereen zich goed voorbereid en de artikelen uit *Kleio 1 en 2, 1988* gelezen. Van Henk van Duijsen kregen we een excursiemap en door de optrekkende nevels reden we naar Fort Rijnauwen.

Het fort ligt in een schitterend natuurgebied met veel beschermde plant- en diersoorten. De heer Sneepe, medewerker van de *Stichting Memmo van Coehoorn*, was onze gids. Met hem bekeken we het fort en doken in de 19e eeuw.

In de bomvrije kazeme lagen soldaten maandenlang in miserabele omstandigheden. De kazeme was nat en onverwarmd. Op het dak ligt ook nu nog een flinke grondlaag begroeid met varens en bomen. In de winter, bij droog weer, werd er gelucht. Kleding, dekens, alles werd naar buiten gesleept. De grootste vijand was 'de misère', aldus de heer Sneepe. Over een spiegelgladde brug beklommen we het Reduit en zakten met onze voeten in 100jarige humus.

12.30 uur Lunch in het gras met verrassingen uit de taartendoos. Catering Van Duijsen had overal aan gedacht.

Vervolgens vertrokken we naar het fort Jutphaas. In het wachthuis werden we ontvangen door de wijnhandelaar van de firma Trouvaille. Sinds 2 jaar is hij eigenaar van het fort. Hij wil het fort zo goed mogelijk in stand houden en is van plan geleidelijk aan te gaan restaureren.

Op het dak hadden we een schitterend uitzicht. De heer Sneepe wees ons op de ondoordringbare begroeiing van meidoornstruiken. Bij voorkeur beplante men de wallen met meidoorn. Een overgezwommen soldaat kon zich door het sterke wortelstelsel niet in-graven.

Bij de Plofsluis bij Nieuwegein werden we rondgeleid door Ir. Koppert. De vijf enorme silo's boven de sluis van het Amsterdam-Rijnkanaal zijn nu gedeeltelijk gevuld met gifgrond. één bak wordt gebruikt als schietoefenbaan.

En tenslotte eindigde onze tocht bij Fort Honswijk. Het is nu een kruis-

slagplaats, maar Majoor Ketelaar is zuinig op zijn fort. Grauwe muren worden gewit door korveeërs. In de kantine werden alle boeiende vertellers bedankt en via een bloesemroute reden we naar Utrecht terug.

Leny Schrijnemakers-van Keeken

Op donderdag 29 juni wordt op TV 3 een documentaire uitgezonden over de Waterlinie. Het is een produktie van rvv/Educatieve Omroep. Tijd: 21.00 u.-21.50 u.

De hand is ook te bestellen (tel. 035-40551).

Bestuur

• Gesprek met de inspectie

Er heeft een uitgebreid gesprek plaats gehad met de geschiedenisinspecteurs over een aantal brandende kwesties. Vooral het uitblijven van de uitspraak van de staatssecretaris over de staatsinrichting kwestie en de daarmee verbonden invoering van de HEG baarde ons allen zorgen. Vandaar dat over deze kwesties zowel van de inspecteurs als van ons brieven zijn uitgegaan naar het ministerie. Een extra

bijkomstigheid is, dat de onderwerpen voor het CSE verbruikt zijn en dat dus werkelijk haast geboden is om tot een oplossing te komen.

Verder hebben wij de kwestie van de nascholing aan de orde gesteld. Het ministerie gaat er van uit dat dit gebeurt in zogenaamde niet lesgebonden werktijd, terwijl er uitspraken liggen, dat er 4 dagen per jaar door het bevoegd gezag moeten worden beschikbaar gesteld. Over deze kwestie wilden de inspecteurs geen uitspraak doen maar raadden ons wel aan hierover contact op te nemen met vakorganisaties en -verenigingen.

In het kader van het extra vak in de bovenbouw, zonder extra faciliteiten, wilden wij graag weten in hoeverre er sprake is van een minimumtabel in de bovenbouw voor geschiedenis. Dit bleek voor geen enkel vak het geval te zijn, wat dus alle discussie naar de individuele scholen brengt. Wanneer

er in een school minder dan 5 leerlingen in een bepaald leerjaar zijn hoeft de school het vak in zijn geheel niet aan te bieden, anders minstens een uur.

Ook hebben wij gesproken over de ons inziens karige honorering voor werkzaamheden door het veld verricht ten dienste van het ministerie. Ook hier raadden zij ons aan contact op te nemen met zuster- en vakorganisaties. Wij hebben afgesproken deze bijeenkomsten een à twee maal per jaar te herhalen.

• Brief

Er is een brief uitgegaan naar het ministerie waarin wij de mening van de jaarvergadering hebben overgebracht ten aanzien van de rol van prof. Manning in de advisering over het rapport van de commissie eindtermen basisvorming. Hierbij hebben wij gerefereerd aan het feit dat hij partij was in

het conflict. Daarnaast vonden wij dat het onaanvaardbaar was dat het stuk van Manning en Blom als referentiekader werd gebruikt. Wij hebben er verder op aangedrongen dat er voor geschiedenis in de basisvorming sprake moet zijn van een thematische benadering en een evenwichtige verhouding tussen cognitieve aspecten en historische vaardigheden.

• Nascholing

Op dit moment is het aanbod voor nascholing volstrekt onduidelijk. Er wordt van alles georganiseerd, maar er bestaat geen samenhang noch totaal overzicht. Het bestuur vindt dat men de VGN veel meer moet betrekken bij de opstelling van plannen voor nascholing door de officieel daarvoor aangewezen instituten. Wij hebben inmiddels contact opgenomen met de instituten. De OAC heeft aangeboden zich met deze zaak bezig te gaan houden.

• MAVO/LBO

Enige actieve MAVO/LBO-leden hebben voorgesteld de oude MAVO/LBO-commissie weer nieuw leven in te blazen. Zij zullen zich de eerste maanden bezig houden met het inventariseren van de verschillende mogelijkheden. Wij vinden dit een prima initiatief en wensen de initiatiefnemers veel succes met hun belangrijk werk voor de vereniging, die te gauw het imago van een eerste graders club heeft.

• Protest

Het bestuur heeft geprotesteerd tegen het voornemen om de veertig uren werkweek voor docenten in te voeren. Wij hopen dat hier ook enige aandacht in de pers aan wordt besteed.

• Groei VGN

Inmiddels zijn we druk bezig het verzoek uit de jaarvergadering uit te werken om tot een actieve wervingscampagne te komen. Tegelijk wordt ook het voorstel, om tot een vereniging te komen van vrienden van het geschiedenisonderwijs, nader bekeken. Hoewel er nog heel wat (juridische) haken en ogen aan kleven, willen wij toch zeer spoedig iets dergelijks van de grond tillen.

• Eindtermen

Door het ministerie is een eindtermencommissie voor de Nieuwe Leraren Opleidingen in het leven geroepen. Zij zal tamelijk snel met resultaten moeten komen. De VGN wordt in deze commissie vertegenwoordigd door Bart Engbers en Huub Kurstjens.

De eindtermen voor de basisvorming lijken in een eindfase te komen. Begin juli moeten ze naar het ministerie, nadat eerst de VGN commissies zich er nog over hebben kunnen buigen in een 'beperkte veldraadpleging'.

• NHG-VGN

Op korte termijn zal er een gesprek plaatsvinden met het bestuur van het

NHG over een verbetering van de onderlinge samenwerking. Een eerder gesprek met de intercommissie heeft duidelijk gemaakt dat er op dit punt veel meer moet en kan. Ook werd duidelijk, dat dit in beider belang werkt.

Joke van der Leeuw-Roord

Commissie MAVO/LBO 'opnieuw in leven'

Een groepje van vier docenten geschiedenis en staatsinrichting uit het MAVO/LBO-onderwijs heeft zich met enthousiasme gestort op het ontwikkelen van nieuwe activiteiten t.b.v. het MAVO en LBO.

Wij denken bijvoorbeeld aan het organiseren van thema-dagen (in overleg met Didaktiekcommissie en commissie Vrouwengeschiedenis), het op vrijwillige basis uitwisselen van proefwerken en schoolonderzoeken, een vergelijkend onderzoek naar methodes, enzovoorts, enzovoorts. Uiteraard kunt u uw eigen ideeën en verlangens bij ons melden, zodat wij hiermee in de toekomst rekening kunnen houden. Middels een enquête proberen wij erachter te komen wat er in het onderwijsveld leeft.

Graag zouden wij in contact komen met collega's die bereid zijn met ons mee te denken en zich als commissielid willen aansluiten. Inlichtingen en opgave bij de secretaris van de commissie: Jan de Vries, Röntgenlaan 8, 3553 GM Utrecht. Tel. 030-422693.

De commissie is voorlopig als volgt samengesteld:

G. Twickler, *voorzitter*, Debussylaan 9, 4941 WD Raamsdonkveer. Tel. 01621-14191.

J. de Vries, *secretaris*, Röntgenlaan 8, 3553 GM Utrecht. Tel. 030-422693.

Mw. J. Daalmans, Olympialaan 6, 4625 CT Bergen op Zoom. Tel. 01640-37998.

R. Hendriks, Archimedesplantsoen 56, 1098 RE Amsterdam. Tel. 020-6682237.

A. Kampen, Prins Bernhardlaan 9, 2741 DV Waddinxveen. Tel. 01828-17809.

T. Poot, Indigoblaauw 13, 2718 JZ Zoetermeer. Tel. 079-611617.

TE KOOP

Keesings Historisch Archief, jg. '46 t/m '81, vr.pr. f 2100,-, evt. jg. '70 t/m '81, vr.pr. f 700,-.

A.J. Kleinendorst, Westerenkweg 9, 8172 VT Vaassen. Tel. 05788-2806.

PA - BO
VGN

Studiedag over veldwerk

Op 24 april 1989 vertegenwoordigde de voorzitter van de commissie PA-BO de VGN op een studiedag over veldwerk in de basisschool, die door de Nederlandse Vereniging voor het Onderwijs in Natuurwetenschappen, de VALO-Natuurwetenschappen, het Instituut voor Natuurbescherming en de Hogeschool Alkmaar op het landgoed 'Schothorst' in Hoogland georganiseerd werd.

Na een algemene inleiding van Kees Both onder de titel 'Natuuronderwijs, School en Milieu' werd het thema veldwerk vooral als nascholingsonderwerp voor PABO's uitgewerkt, zowel door middel van een inleiding als door een drietal workshops.

Tijdens deze studiedag lanceerde de Nederlandse Vereniging voor het onderwijs in Natuurwetenschappen de discussienota 'De kwaliteit van het natuuronderwijs in de PABO'. Het is een interessante nota, zeker ook voor PABO-docenten geschiedenis en maatschappelijke verhoudingen. Enerzijds vanwege de herkenning van gelijksoortige problemen als het beginniveau van de studenten, het na te streven eindniveau, de beschikbare tijd, de behoefte aan structurele nascholing. Anderzijds omdat de PABO-werkgroep van de NVON kiest voor een integrale aanpak voor wereldoriëntatie aan de hand van een schema van 'de leerstofinhouden voor het natuuronderwijs en het mens- en maatschappijonderwijs'. Het is loffelijk, dat collega's natuuroriëntatie zich sterk maken voor een geïntegreerde benadering van natuuroriëntatie en sociale wereldoriëntatie, maar dan wel graag met kennis van zaken. Het schema van 'de leerstofinhouden' zal bij de docenten mens- en maatschappij weinig herkenning opleveren. Het heeft geen legitimering in de dagelijkse onderwijspraktijk, noch in de voorstellen voor de eindtermen basisonderwijs. De commissie PA-BO heeft het bovenstaande, in uitgebreidere vorm, schriftelijk voorgelegd aan de collega's van de NVON en hoopt op verdere discussie.

Cees van der Kooij

Nascholing CSE 1990

NASCHOLINGSDAG De positie van de vrouw in Nederland en de VS, 1929-1969

In samenwerking met de Vrije Universiteit en de afdeling Vrouwenstudies Letteren van de Universiteit van Amsterdam verzorgt de Hogeschool Holland een nascholingsconferentie, gewijd aan het onderwerp van het centraal schriftelijk eindexamen 1990. De gastcolleges en lezingen worden verzorgd door een collectief van universitaire docenten vrouwengeschiedenis.

Programma:

1. Openingslezing door mevrouw Hilda Verweij-Jonker over 'De vrouw in de jaren twintig en dertig in Nederland'.
2. Keuze uit lezingen over Nederland en de VS.

De lezingen worden verzorgd door drs. M. Grever (KUN), dr. M. Schwegman (RUL), drs. B. Waaldijk (RUU), drs. A. Ribberink (VU), dr. M. van Rossem (RUU).

3. Demonstraties van recent audiovisueel materiaal over de beeldvorming van MVM en Dolle Mina op de Nederlandse televisie door Heather Cameron en Anna Vermeiden.

Plaats: Hogeschool Holland, Wildenborch 6, Diemen.

Datum: Zaterdag 28 oktober 1989 van 10.00 tot 16.00 uur.

Kosten: f 45,- incl. lunch, koffie en thee.

Organisatie van de conferentie: Secretariaat vakgroep Maatschappijwetenschappen van de Hogeschool Holland, tel. 020-5601286 (mevr. M. Duin).

Inschrijving: Afdeling Post-HBO van de Hogeschool Holland, Postbus 261, 1110 AG Diemen.

NASCHOLING VROUWEN- GESCHIEDENIS Nijmegen en Zutphen

De Katholieke Universiteit Nijmegen (KUN) organiseert een nascholingscursus t.b.v. docenten geschiedenis en staatsinrichting over het eindexamenonderwerp: 'Continuïteit en verandering. De positie van de vrouw in Nederland en de VS, 1929-1969'. In de nascholingsprospectus van het Universitair Instituut Lerarenopleiding (UNILO) van de KUN staat deze cursus aangekondigd als 'Vrouwen in de 20ste eeuw'. De cursus bestaat uit vier avondbijeenkomsten waarin gerichte informatie over het examenonderwerp wordt gegeven in de vorm van hoorcolleges. Aan het eind van elk college is een bescheiden presentatie van didactisch materiaal.

De nascholing wordt gecoördineerd door drs. Maria Grever (taakgroep Vrouwengeschiedenis KUN). De uitvoering geschiedt in samenwerking met dr. Joop Toebe (taakgroep Nieuwste Geschiedenis KUN) en enkele gastdocenten.

Eerste bijeenkomst: kennismaking vakgebied vrouwengeschiedenis en de Nederlandse vrouwengeschiedenis 1929-1939 (Maria Grever); tweede bijeenkomst: over de Amerikaanse vrouwengeschiedenis 1929-1939 (Joop Toebe); derde bijeenkomst: Nederlandse en Amerikaanse vrouwen tijdens WOII (Maria Grever); vierde bijeenkomst: Nederlandse en Amerikaanse situatie 1945-1969 (met gastdocenten Bob Reinalda, Anneke Ribberink en Berteke Waaldijk).

Plaats: Nijmegen Erasmusgebouw KUN, en Zutphen Baudartiuscollege (deze locatie onder voorbehoud)
Data Nijmegen: 2-10, 9-10, 23-10 en 30-10 1989, van 19.00-22.00 uur
Data Zutphen: 11-10, 25-10, 1-11 en 8-11 1989, van 16.30-19.30 uur
Kosten: f 50,- p.p. en f 5,- materiaal-kosten.

Informatie en aanmelding: Herman Peters UNILO-bureau, Erasmusplein 1, 6825 HT Nijmegen. 080-515572 en drs. Maria Grever (maandag 13.30-15.00 uur) tel. 080-515761.

Rijksmuseum van Oudheden

Egypte hertekend

In het Kuifje-album 'De Sigaren van de Farao' (1932) werd voor het eerst het oude Egypte in het stripverhaal geïntroduceerd. De verstrooide professor, die (vaak per ongeluk) deuren opende die voor anderen gesloten bleven, is vanaf dat moment een niet meer weg te denken onderdeel van de Egypte-strip geworden. Latere strips voegden telkens nieuwe elementen toe aan ons beeld van het Nijland. Niet slechts musea maar juist ook stripverhalen brengen een groot publiek in contact met de glorie van het Egypte der farao's. In sommige strips vormt dit mysterieuze rijk het decor voor fantastische avonturen van helden uit de oudheid zelf. Andere tekenaars laten eigentijdse hoofdpersonen op science fiction-achtige wijze in het verleden terecht komen. En natuurlijk vormt ook het moderne Egypte het decor voor vele spannende avonturen van onverschrokken avonturiers en krankzinnige geleerden.

De tentoonstelling 'Egypte hertekend' laat door een combinatie van stripboeken én de door de striptekenaars gebruikte bronnen (foto's, prenten, kunstboeken, beroemde films, enz.) zien dat de stripverhalen niet op zichzelf staan, maar een eindpunt vormen van een ontwikkeling die al in de vijftiende eeuw begon met de eerste tekeningen van Egyptische monumenten. Tezamen vertellen ze veel over de manier waarop wij tegen het oude Egypte aankijken.

Bij de tentoonstelling hoort een catalogus die voor f 15,00 aan de balie van het RMO is te verkrijgen.

'WALVISVAART' een nieuwe uitgave in de serie scriptiepakketten van het Maritiem Museum 'Prins Hendrik'

Al geruime tijd biedt de afdeling Educatie van het Maritiem Museum 'Prins Hendrik' te Rotterdam service aan scriptieschrijvers en leerlingen die een sprekebeurt houden, door het uitgeven van een serie scriptiepakketten over maritieme onderwerpen. Nieuw in deze serie is het scriptiepakket 'Walvisvaart'. Het pakket vertelt in zes hoofdstukken over de geschiedenis van de walvisvaart. De nadruk ligt daarbij op de Nederlandse walvisvaarders in de 17e en 18e eeuw, de periode waarin de 'Noordse' of 'Groenlandse' compagnie actief was. Het scriptiepakket is thematisch ingedeeld. Naast de geschiedenis worden de schepen, de walvisjacht, de walvissoorten, producten en de vangstgebieden behandeld.

Alle scriptiepakketten van het Maritiem Museum hebben een uitgebreide boekenlijst voor de leerlingen, een actuele rubriek onder de titel 'Wist je dat...' en 'Raadgevingen' om een goede scriptie te schrijven.

Reeds eerder in deze serie verschenen de onderwerpen 'Cartografie', 'Binnenvaart' en 'Scheepvaart in de Oudheid'.

De pakketten zijn a f 5,00 te koop in de Onderwijshoek in de hal van het museum op woensdag, donderdag en zaterdag van 12.00 tot 16.00 uur, of te bestellen bij de afdeling Educatie van het museum.

Maritiem Museum 'Prins Hendrik',
Leuvehaven 1, 3011 EA Rotterdam.

Instituut voor
Leerplanontwikkeling

NICL-overzicht aardrijks- kunde/geschiedenis/maat- schappijleer vo 1988

Het Nationaal Informatiecentrum Leermiddelen (NICL) geeft jaarlijks voor het voortgezet onderwijs leermiddelenoverzichten uit per vakgebied. Het NICL-Overzicht Aardrijkskunde/Geschiedenis/Maatschappijleer vo 1988 biedt een actueel en

volledig overzicht van wat er op de markt verkrijgbaar is aan methodes, leerboeken en educatieve software voor de vakken: aardrijkskunde, geschiedenis, staatsinrichting en maatschappijleer. Leermiddelen voor aardrijkskunde/geschiedenis-integratie staan in een aparte rubriek vermeld. Van ieder onderwijsleerpakket is de volgende informatie opgenomen: samenstelling, doelgroep, eerste jaar van uitgave, laatste (herziene) druk, aantal pagina's, prijs en ISBN. Aan de meeste onderwijsleerpakketten is tevens een beknopte beschrijving toegevoegd. De titels zijn per vak (onderdeel) alfabetisch gerangschikt. Achterin het overzicht is andere relevante informatie opgenomen over leermiddelen (keuze) zoals onder andere een lijst met aandachtspunten voor het kiezen van leerboeken, verwijzingen naar methodebeschrijvingen en de recente adressen en telefoonnummers van uitgeverij. Een titelregister maakt het overzicht gemakkelijk toegankelijk.

De prijs is f 14,00, bestelnummer 5.600-5415, bestellen bij:
SLO, Postbus 2041, 7500 CA Enschede.

'Historische verhalen voor de jeugd' 1989-1990

De redactie van de serie 'Historische Verhalen' heeft de jaargang 1989-1990, de zevenendertigste alweer, gereed. De jaargang bestaat uit acht boekjes over onderwerpen uit uiteenlopende tijden: van de Spartacus-opstand tot en met de onafhankelijkheid van Belgisch Kongo:

- J.P.Hill, Vleugels boven het ijs (wie vliegt het eerst over de Zuidpool?);
- H. van Rompuy, Zannekin (belastinginning door de graaf van Vlaanderen);
- R. Vanhoeck, Mozart (Wolfgang Amadeus op reis met zijn vader);
- R. Metzmaekers, Oorlog der werelden (angst voor Marsbewoners in 1838);
- J.H. Piro, Met Van Riebeeck naar de Kaap (stichting Kaapkolonie);
- P. van Herck, Opstand van de Gladiatoren (de Spartacus-opstand);
- B. van Laarhoven, Viking! (Noormannen vallen Ierland binnen);
- C. Collinat, Kongo 1960 (onafhankelijkheid van Belgisch Kongo).

De lijst bevat weinig verrassende onderwerpen, zeker gezien vanuit de recente ontwikkelingen op leerstofinhoudelijk gebied in Nederland. Nadere inlichtingen: Uitgeverij De Sikkel BV, Nijverheidsstraat 8, 2150 Malle (België).

Cees van der Kooij

Eindtermen Basisonderwijs

De eindtermen voor het basisonderwijs zijn klaar. Hieronder volgen die voor geschiedenis en die voor maatschappelijke verhoudingen en godsdienst, waar ook enige historie aan te pas komt.

10. Geschiedenis

Algemene doelstellingen

Het onderwijs in geschiedenis is erop gericht dat de leerlingen hun historisch bewustzijn ontwikkelen. Dat wil zeggen dat zij

- zich beelden vormen van in tijd geordende verschijnselen en ontwikkelingen;
- inzicht verwerven in de historische component van economische, politieke, sociale en culturele aspecten van het bestaan;
- zich enkele historische basisvaardigheden eigen maken.

Concrete doelstellingen

- 1 De leerlingen hebben kennis van de belangrijkste verschijnselen en ontwikkelingen uit de geschiedenis.

De belangrijkste verschijnselen en ontwikkelingen uit de geschiedenis, die bekeken kunnen worden op economische, politieke, sociale en culturele aspecten, zijn bijvoorbeeld:

- de nomadische leefwijze van jagers/verzamelaars in de prehistorie;
- de agrarische revolutie: internationaal en 'nationaal';
- de agrarische leefwijze in de prehistorie: Hunebedbouwers en terpbewoners;
- de agrarisch-stedelijke leefwijze in de oudheid;
- het leven van ridders in de Middeleeuwen in West-Europa;
- vernieuwingen in de Europese cultuur in de late Middeleeuwen en Renaissance: ontwikkeling van steden en handel, ontdekkingen op het gebied van wetenschap en technieken met hun gevolgen, ontdekkingsreizen, reformatie;
- de agrarisch-stedelijke leefwijze in de nieuwe tijd: het streven naar vrijheid, gelijkheid en broederschap, de praktijk van kolonialisme en godsdienststrijd exemplarisch vanuit de Nederlanden (Tachtigjarige Oorlog, Gouden Eeuw, Franse Revolutie);
- de komst van industrie en democratie in de achttiende en negentiende eeuw met hun gevolgen;
- crisisjaren en fascisme, mede in vergelijking met nu;
- Tweede Wereldoorlog en verzet bezien vooral vanuit het dagelijks leren en mede in vergelijking met oorlog en vrede nu;
- de ontwikkeling van multi-culturele samenlevingen in West-Europa na 1945.

- 2 De leerlingen plaatsen de belangrijkste verschijnselen en ontwikkelingen uit de geschiedenis in de tijd (bijvoorbeeld op een tijdbalk).

- 3 De leerlingen passen de volgende historische basisvaardigheden toe:

- hanteren van de begrippen 'eeuw' en 'jaartelling';
- verzamelen van enkele eenvoudige historische gegevens en deze combineren tot een samenhangend beeld; hierbij kan gebruik gemaakt worden van bronnen als foto's, stambomen, overblijfselen, eenvoudige geschreven bronnen en mondelinge bronnen;
- met voorbeelden aantonen dat de beoordeling van historische verschijnselen verschillend kan uitvallen, doordat bronnen vaak een interpretatie geven vanuit een bepaalde tijd en een bepaald standpunt (multi-cultureel perspectief).

11. Maatschappelijke verhoudingen, waaronder staatsinrichting

Algemene doelstellingen

Dit onderwijs is erop gericht de leerlingen weerbaar en redzaam te maken door hun kennis en inzicht te geven omtrent inrichting en structuur van de maatschappij.

Concrete doelstellingen

De concrete doelstellingen voor maatschappelijke verhoudingen zijn geordend en beschreven in domeinen. Domeinen zijn overzichtelijke eenheden in dit leergebied. Voor maatschappelijke verhoudingen worden de volgende domeinen onderscheiden:

- Sociaal-economische verschijnselen
- Sociaal-culturele verschijnselen
- Politiek-juridische verschijnselen

Doelstellingen sociaal-economische verschijnselen

- 1 De leerlingen hebben kennis van het verschijnsel arbeid. Hierbij komen in ieder geval aan de orde:

- de betekenis van betaalde en onbetaalde arbeid;
- ongelijkheid van kansen om bepaalde beroepen uit te oefenen en om deel te nemen aan het arbeidsproces op alle niveaus (vrouwen, jongeren, bepaalde etnische groepen);
- hoe door technische ontwikkelingen en veranderde behoeften de aard van het werk verandert, bestaande beroepen verdwijnen, nieuwe beroepen ontstaan en veranderingen optreden in de arbeidsverdeling tussen de seksen (mannenberoepen/vrouwenberoepen).

- 2 De leerlingen hebben kennis van het functioneren van bedrijven. Hierbij komen in ieder geval aan de orde:

- de indeling in bedrijven die
 - de grondstoffen uit de natuur winnen of verbouwen (akkerbouw, bosbouw, tuinbouw, veeteelt, visserij, mijnbouw);
 - grondstoffen tot halffabrikaat of eindproduct bewerken (industrie);
 - goederen en diensten aanbieden (dienstverlenende bedrijven);
- enkele belangrijke factoren die een rol spelen bij de vestiging van een bedrijf uit de industrie, landbouw en dienstensector;
- de invloed die door de produktie van goederen op het milieu wordt uitgeoefend (grondstoffen, produktiewijze, afval).

- 3 De leerlingen hebben kennis van het verschijnsel consumptie. Hierbij komen in ieder geval aan de orde:

- enkele factoren die de consumptie bepalen (budget, prijs, kwaliteit, mate van behoefte, reclame);
- het belang van de eerste levensbehoeften;
- het vergelijken van het eigen consumptiepatroon met consumptiepatronen in andere samenlevingsvormen, zowel in het heden als het verleden;
- de wijze waarop overheid en consumentenorganisaties invloed uitoefenen op de kwaliteit en veiligheid van goederen en diensten.

- 4 De leerlingen hebben kennis van enkele oorzaken en gevolgen van welvaartsverschillen, zowel tussen inwoners van Nederland onderling als tussen landen onderling.

Doelstellingen sociaal-culturele verschijnselen

- 1 De leerlingen hebben kennis van het verschijnsel groepen in onze samenleving. Hierbij komen in ieder geval aan de orde:

- de noodzaak om in één of andere vorm van groepsverband te leven;
- variaties in de wijze waarop mensen in groepen leven;

- verscheidenheid van groepen met een eigen culturele en maatschappelijke identiteit: etnische groepen, mannen en vrouwen;
- gebeurtenissen die een rol hebben gespeeld in de ontwikkeling naar onze huidige multi-culturele samenleving: koloniale geschiedenis, slavernij, arbeidsmigratie, vluchtelingen.
- 2 De leerlingen hebben kennis van het verschijnsel discriminatie. Hierbij komen in ieder geval aan de orde:
 - uitingvormen van discriminatie, zoals racisme en seksisme;
 - factoren die een rol spelen bij discriminatie.

Doelstellingen politiek-juridische verschijnselen

- 1 De leerlingen hebben kennis van het verschijnsel rechten en plichten. Hierbij komen in ieder geval aan de orde:

- het bestaan en de betekenis van de Rechten van de mens en de Rechten van het Kind;
- dat in een rechtsstaat in principe alle burgers gelijke rechten en plichten hebben en gelijke bescherming door de wet genieten, en dat zij daarbij ook een eigen verantwoordelijkheid dragen;
- het nut en de betrekkelijkheid van regelgeving en sancties;
- voorbeelden waaruit blijkt dat regelgeving soms in het nadeel werkt van bepaalde groepen: vrouwen, etnische groepen, mensen uit lagere sociaal-economische klassen;
- werkzaamheden die door justitie en politie verricht worden.

- 2 De leerlingen hebben kennis van het verschijnsel bestuur. Hierbij komen in ieder geval aan de orde:

- kenmerken van democratische en dictatoriale staatsvormen;
- het bestaan en functioneren van het gemeentelijk, provinciaal en landelijk bestuur in Nederland;
- het bestaan van Europese instellingen en van de Verenigde Naties.

- 3 De leerlingen hebben kennis van het verschijnsel conflict. Hierbij komen in ieder geval aan de orde:

- de rol die conflicten soms spelen bij maatschappelijke veranderingen;
- mogelijke oorzaken van enkele internationale conflicten.

12. Geestelijke stromingen

Algemene doelstellingen

Dit onderwijs is erop gericht de leerlingen vertrouwd te maken met de verscheidenheid aan geestelijke stromingen.

Dit is van belang voor hun functioneren in de huidige samenleving, die multi-cultureel van aard is.

Concrete doelstellingen

- 1 De leerlingen karakteriseren enkele geestelijke stromingen die in de Nederlandse samenleving een belangrijke rol vervullen en/of internationaal van invloed zijn, op de volgende punten:

- ontstaan;
- grote voorgangers en belangrijke geschriften;
- verbreiding;
- feesten en gedenkdagen.

- 2 De leerlingen kennen van enkele belangrijke geestelijke stromingen kenmerkende opvattingen.

- 3 De leerlingen illustreren met voorbeelden, dat in het dagelijks leven de levensbeschouwing van mensen tot uitdrukking komt.

KLEIO

Vrouwen in de twintigste eeuw

De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969

Samenstelling en redactie
Maria Grever
Carla Wijers

Voor docenten is in 1988 verschenen:

VROUWEN IN DE TWINTIGSTE EEUW

De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969

Als achtergrondinformatie voor docenten bij het CSE 1990 onontbeerlijk!

De bundel is te bestellen door het overmaken van f 29,50 (bij bestelling van twee of meer exemplaren f 24,50) inclusief porto.

Onder de titel
KLEIO-DIDACTICA geeft de
VGN leerlingmateriaal uit dat
na te bestellen is.

Nog leverbaar zijn:

- KD 1 'n Land zonder Leerplicht
KD 2 Van Sodom tot Rhijnauwen

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kaft, geniet, ca. 24 blz.

Prijs:

1 t/m 4 ex.	f 5,-	per stuk
5 t/m 10 ex.	f 3,50	per stuk
11 t/m 20 ex.	f 3,-	per stuk
meer dan 20 ex.	f 2,50	per stuk

Alles inclusief porto.

- KD 6 Over Leven
KD 8 Suriname
KD 11 Het Algemeen Kiesrecht in Prenten
KD 12 De lange weg naar Ulongué. Een kleine geschiedenis van Mozambique

- KD 14 Hoe de Sowetostraat zijn naam kreeg

- KD 15 Honderd jaar Landbouwgeschiedenis 1880-1980

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kaft, geniet, ca. 36 blz.

Prijs:

1 ex.	f 5,50	per stuk
2 t/m 10 ex.	f 4,50	per stuk
meer dan 10 ex.	f 3,50	per stuk

Alles inclusief porto.

Mini-Didactica 2 De Gemeente

Dit zijn leerlingenboekjes van 20 pagina's, voorzien van multio-perforatie; geen stevige omslag. Prijs f 1,50 per stuk.

Er komen portokosten bij; voor 1 t/m 5 ex. f 5,-, voor 6 t/m 10 ex. f 7,50, voor 11 en meer ex. f 10,-.

U kunt bestellen door overmaking van het betreffende bedrag op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag. Vergeet niet het gewenste nummer en de hoeveelheid op te geven.

GESCHIEDENIS IN DE LAGERE KLASSEN

WISNET ALGEMEEN VOORTGEZET ONDERWIJS

WISNET ALGEMEEN VOORTGEZET ONDERWIJS

WISNET ALGEMEEN VOORTGEZET ONDERWIJS

Nog leverbaar is:
GESCHIEDENIS IN DE LAGERE KLASSEN
Brugklas- en onderbouwrapport samengevoegd en herzien door P.H.F. Gieles en J.C.M. Greep. Prijs f 13,50 inclusief porto.

Rare mensen die Indianen, maar wat te denken van die Spanjaarden...?

De lange weg naar Ulongué

Voor 'spoedbestellingen' kunt u contact opnemen met de redactie van Kleio tel. 03408-83576.

Lijst van commissies en afdelingssecretarissen

• Commissie PA-BO

C.G. van der Kooij, *voorzitter*, De Hulst 53, 9301 PC Roden. Tel. 05908-18947.
F. Kolen, *secretaris en penningmeester*, Van Renesseborch 69, 3341 RC Hendrik Ido Ambacht. Tel. 01858-12913.
A. van Zeyl, Frankenthaler 19, 2291 JA Wateringen. Tel. 01742-3809.
Th. Beker, Singelstraat 28, 4331 SV Middelburg. Tel. 01180-27981.

• Commissie Havo/Vwo

P. Wester, *voorzitter*, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen. Tel. 05415-2061.
J. van Ginkel, *secretaris*, Schoonenburg 116, 6714 GE Ede. Tel. 08380-35543.
Mw. A. Biezen-Hurkmans, Genderweg 1, 5521 NX Eersel. Tel. 04970-13578.
L. Dalhuisen, Postbus 5, 2361 BV Warmond. Tel. 01711-10810.
J. Krol, Vredestraat 10, 6511 OG Nijmegen. Tel. 080-221615.

• Didactiviteitencommissie

Mw. H.A.M. Mulkens-Harmeijer, *voorzitter*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen. Tel. 05923-424.
A. Schulp, *secretaris*, Amstelkade 171^{II}, 1078 AZ Amsterdam. Tel. 020-6629386.
Mw. I. Rutgers, Lokeren 105, 5235 DC 's-Hertogenbosch. Tel. 073-417822.
H. van Duijsen, Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-733494.
H. Kummerer, Jan van Eyckgracht 79, 5643 TD Eindhoven. Tel. 040-118590.
J.G. Raven, Kinkoarn 8, 9051 MJ Stiens. Tel. 05109-4050.
R. Verstaen, Kloosterwal 4, 6118 BL Nieuwstadt. Tel. 04498-54172.

• Commissie Volwasseneneducatie

M. Otten, *voorzitter*, Postbus 6067, 7401 JB Deventer. Tel. 05700-30825.
Mw. J. van Broekhoven-van Bekkum, *secretaris/penningmeester*, Malvense erven 102, 5672 HN Nuenen.
Mw. M.L. Teunissen, Postbus 31, 9989 ZG Warfhum. Tel. 05950-3082.
Mw. B. Beenackers-Heeren, Adm. Helfrichstraat 10, 9801 EM Zuidhorn. Tel. 05940-3365.
Mw. M. Vencken-Martens, Haarenseweg 4a, 5061 VL Oisterwijk. Tel. 04242-84297.
H. Lambooi, Nes 2a, 1741 JZ Schagen. Tel. 02240-14347.

• Onderwijsadviescommissie

J. Schopman, *voorzitter*, Jozef Israëlsstraat 58, 6521 MZ Nijmegen. Tel. 080-224769.
W. van Waardhuizen, *secretaris*, Poortersveld 309, 7327 AK Apeldoorn. Tel. 055-339557.
W. Bouwman, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709.
Mw. H. Budé-Janssens, Patrijslaan 12A, 2261 ED Leeidschendam. Tel. 070-277923.
Chr. Nigten, Acaciastraat 85, 2565 JV 's-Gravenhage. Tel. 070-638278.
E. van Vliet, Van Diemenstraat 113, 7535 AL Enschede. Tel. 053-306801.

• Commissie 12-16 jarigen

H. Ketelaars, *voorzitter*, Fluitersdreef 27, 6871 LR Renkum. Tel. 08373-15958.
G. Twickler, *secretaris*, Debussylaan 9, 4941 WD Raamsdonkveer. Tel. 01621-14191.
Mw. P. Becker, Segbroeklaan 424c, 2565 EL Den Haag. Tel. 070-608635.
R. Donk, Wijnmanlaan 32, 8014 KA Zwolle. Tel. 038-652523.
F. Govers, Elzenstraat 12, 5402 LR Uden. Tel. 04132-64117.
C. Torremans, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01720-44061.

• Afdelingssecretarissen

Alkmaar. H. de Roest, Kievitstraat 5, 1602 PM Enkhuizen. Tel. 02280-15550.
Amsterdam. H. van Duijsen, Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-733494.
Arnhem. J. Sillekens, Patrijsstraat 42, 6542 TM Nijmegen. Tel. 080-778680.
Den Bosch. F.M. Elkerbout, Van Leeuwenhoeklaan 35, 5252 CA Vlijmen. Tel. 04108-6795.
Breda. A. Schillemans, Kennedylaan 45, 5051 XF Goirle. Tel. 013-341252.
Eindhoven vacant.
Goes. A.P. van Vugt, Westerzicht 273, 4385 AH Vlissingen. Tel. 01184-71109.
Groningen vacant.
Den Haag. Mw. J.M.H.J. Kuijpers, Pomonaplein 54, 2564 XS Den Haag. Tel. 070-252922.
Haarlem. G.G. Callenbach, Kempen 12, 2036 EL Haarlem. Tel. 023-330006.
Heerlen. J.A. Klomp, Pannesheiderstraat 80, 6462 EE Kerkrade. Tel. 045-456199.
Hengelo. P. Wester, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen (Ov.). Tel. 05415-2061.
Leeuwarden. H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden. Tel. 058-121982.
Maastricht. L.J.C.H. Jacobs, Bergweg 20, 6212 CX Maastricht. Tel. 043-250935.
Rotterdam. P. Baardse, Scheepmakerskade 139, 3011 VX Rotterdam. Tel. 010-145835.
Utrecht. P. van Hees, Prof. Ritzema Boslaan 95, 3571 CP Utrecht. Tel. 030-733562.
Venlo vacant.
Zutphen. J.B.M. ter Beek, Leeuweriklaan 4, 7203 JE Zutphen. Tel. 05750-18339.
Zwolle vacant.

• Commissie COMIGO

Mw. M. Bitter, *voorzitter*, Landwevingstraat 101, 6133 AG Sittard. Tel. 04490-26789.
B. Munsters, *secretaris*, Keizer Karelstraat 9, 6137 HD Sittard. Tel. 04490-27365.
T. Sliphorst, Berg 78, 5508 AX Veldhoven. Tel. 040-545259.
J. Snijders, Churchillaan 13, 5571 AR Bergeyk. Tel. 04975-2972.

• Commissie Vrouwengeschiedenis

Maria Grever, *voorzitter*, Pater Brugmanstraat 19, 6522 EG Nijmegen. Tel. 080-232754.
Ellen Marrenga, *secretaris*, Lange Leidsedwardsstraat 212, 1017 NR Amsterdam. Tel. 020-277126.
Renée Schreuder, *penningmeester*, Vaartsestraat 214, 3511 TG Utrecht. Tel. 030-318162.
Karin Loggen, Linnaeuslaan 47, 3571 TT Utrecht. Tel. 030-730320.
Anja van Oostrom, Korte Prinsengracht 4^{II}, 1013 GS Amsterdam. Tel. 020-236316.
Carla Wijers, Everard Meijsterlaan 38, 3533 CN Utrecht. Tel. 030-946708.
Bregje Pel, Breedstraat 123, 1601 KC Enkhuizen. Tel. 02280-18538.
Hans Kummerer, Jan van Eyckgracht 79, 5643 TD Eindhoven. Tel. 040-118590.

• Redactie Kleio

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-1902.
C.W. Torremans, *secretaris*, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01720-44061.
C.M.J. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.
Mw. J. van der Leeuw-Roord, Wattstraat 20, 2561 XN Den Haag. Tel. 070-638805.
B. Engbers, Klaverstraat 12, 3572 VD Utrecht. Tel. 030-713329.
D. Verkuil, Oudwijkerdwardsstraat 84, 3581 LG Utrecht. Tel. 030-523840.
H. Termeer, Jekerstraat 19, 6542 KZ Nijmegen. Tel. 080-772179.
J.A. de Ruiters, Vriezenveenseweg 54, 7602 AJ Almelo.

• VGN-vertegenwoordigers in de Onderwijscommissie NHG/VGN

Mw. C.E.M. Veldhuis-Meester, Emdaborg 14, 9751 SJ Haren. Tel. 050-346212.
J.C.M. Greep, Van Zuylen van Nijveltstraat 64, 2242 AR Wassenaar. Tel. 01751-16387.
E. Boerhout, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht. Tel. 030-617769.

Met de VGN naar Egypte

TIENDAAGSE STUDIEREIS NAAR EGYPTE IN DE KROKUSVAKANTIE VAN 1990 (VRIJDAG 23 FEBRUARI T/M ZONDAG 4 MAART 1990)

De afgelopen twee jaar heeft de vice-voorzitter van de VGN namens de Interscholaire Vaksectie Geschiedenis en Staatsinrichting (IVS-GS/SI) van de vereniging Ons Middelbaar Onderwijs (OMO) vier tien/achtdaagse studiereizen naar Egypte georganiseerd. Bij zijn aantreden als vice-voorzitter heeft hij de toezegging gedaan ook voor de VGN een tiendaagse studiereis naar Egypte te willen organiseren. Welnu, het is zover.

• Reissom en wat deze omvat

De reissom bedraagt f 2075,-, is dit jaar nog fiscaal aftrekbaar en omvat:

- retourvlucht Amsterdam-Cairo;
(vertrek op 23/2 om 16.00 u. en op 4/3 om 10.30 u.)
- vlucht Cairo-Aswan;
- vlucht Luxor-Cairo;
- vervoer per airconditioned bus van Aswan naar Luxor;
- verblijf op basis van halfpension in vier-sterren hotels;
(alle hotels zijn voorzien van airconditioning, zwembad, bar en restaurant en de kamers van bad/douche, telefoon, radio en ktv)
- transfers van en naar de luchthavens in Egypte;
- alle excursies zoals beschreven in het programma en met assistentie van kwalitatief zeer goede Engelstalige Egyptische gidsen;
- diensten van een Engels/Arabisch sprekende agent van onze touroperator tijdens de gehele reis;
- een voorlichtingsavond.

• Inschrijving en betaling

De inschrijving sluit op 1 juli. Daar wij meer gegadigden verwachten dan er beschikbare plaatsen (50) zijn, worden de inschrijvingen behandeld in volgorde van aanmelding.

U kunt zich per briefkaart of telefonisch aanmelden met opgave van naam, adres, postcode en woonplaats plus die van een eventueel meereizende partner bij:

Dhr. N.J. Stam
Kortenaerstraat 5
5102 BV Dongen
Tel. 01623-20856

Na uw inschrijving wordt u het complete programma toegezonden.

Een aanbetaling van f 500,- p.p. dient binnen 14 dagen na uw aanmelding in ons bezit te zijn.

Dit bedrag dient u over te maken op:

AMRO-Bank Dongen, bankrekeningnummer 49.21.29.657; Postbankrekening AMRO-bank: 1091055, ten name van N.J. Stam, o.v.v. VGN-Egypte.

LET OP: Wie het eerst komt, het eerst maalt!!!

• Programma

vr. 23/2 *Amsterdam-Cairo*
Vlucht Amsterdam-Cairo

za 24/2 *Cairo*

Bezoek aan:

- El Moallaqah ('De hangende kerk');
- Mohammed Ali Moskee;
- Citadel;
- Sultan Hassan Moskee;
- Khan El Khalili-bazar.

zo. 25/2 *Cairo-Memphis-Sakkara-Gizeh-Cairo*

Bezoek aan:

- Memphis (oude hoofdstad);
- Sakkara
 - pyramides van Djoser en Oenas
 - Serapeum
 - mastaba van Merouka
 - graf van Ti
- Gizeh
 - pyramiden van Cheops, Chefred en Mykerinos
 - sfinx

ma. 26/2 *Cairo-Aswan*

Vlucht Cairo-Aswan

Fellucatocht op de Nijl

Bezoek aan:

- Mausoleum Aga Khan
- Lord Kitchenerisland
- Elefantine Island met Nijlmet en Chnoem- tempel

di. 27/2 *Aswan*

Facultatief: Excursie Abu Simbel

Bezoek aan:

- onvoltooide obelisk
- Aswandam en Nassermeer
- Philaetempels

wo. 28/2 *Aswan-Kom Ombo-Edfu-Esna-Luxor*

Bezoek aan:

- Kom Ombo-dubbeltempel
- Edfu: Horustempel
- Esna: Chnoemtempel

do 1/3 *Luxor-Thebe*

Bezoek aan:

- Vallei der Koningen
 - Vallei der Koninginnen
 - Vallei der Edelen (?)
 - Daltempel Hatsjepsoet
 - Memnonkolossen
- Facultatief: Klank/lichtspel Karnak.

vr. 2/3 *Luxor-Karnak-Cairo*

Bezoek aan:

- Tempel van Karnak
 - Tempel van Luxor
- Vlucht Luxor-Cairo

za. 3/3 *Cairo*

Ter vrije besteding

zo. 4/3 *Cairo-Amsterdam*

Vlucht Cairo-Amsterdam

